

ZEKAT ve KURBAN'DA KIYMET ÖDEMESİ

Sabri ERTURHAN*

Anahtar Kelimeler:

Zekat, kurban (udhiyye), ayn, bedel, kıymet, tasadduk

ÖZET

Zekata konu olan malların kendileri mevcut iken kıymetlerinin ödenip ödenemeyeceği klasik fıkıh müdevvenâtında tartışılmış olup bu tartışmaların yansımaları günümüzde de devam etmektedir. Aynı şekilde kurbanlık hayvan mevcut iken kıymetinin tasadduk edilip edilemeyeceği veya hangisinin daha faziletli olduğu tartışma konusu olmuştur. Bu yaklaşımlara ilaveten günümüzde özellikle kurbanın aynı bir ibadet olup olmadığı hatta İslâm'da böyle bir ritüelin bulunup bulunmadığı tartışılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla problem toplumun büyük bir bölümünü ilgilendirecek güncellik arz etmektedir. Bu noktadan hareketle biz her iki meseleyi de sadece "caizdir" veya "caiz değildir" çerçevesinde bırakmayıp, olabildiğince geniş yelpazede sunmayı düşündük. Özellikle zekatta "kıymet"ten ne anlaşılması gerektiğine ve kurbanın aynı bir ibadet olup olmadığı hususuna açıklık getirmeye çalıştık

Key words:

Legal alms, animal to sacrifice, assigned price, value, giving charity.

ABSTRACT

Paying Value in Legal Alms and Sacrifice

It has been argued in the books written on fiqh whether the values of the goods subjected to legal alms can be paid when they are themselves available. The reflections of these arguments are continuing to exist today. Likewise, there have been arguments over whether it is possible to give charity the value of the animal to sacrifice instead of sacrificing it when it is available and which one has more merit. In addition to these approaches, it is argued today if sacrificing an animal is an assigned worship and if there is such kind of ritual in Islam. Therefore, these arguments have actually an important effect on the majority of people. Setting out from this point we have thought to present both of the matters in a wide angle as much as possible without leaving them as "permitted" or "non-permitted". Especially we tried to clarify what should be understood from "value" in legal alms and whether sacrificing an animal is an assigned worship or not.

* C.Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı Öğr. Üyesi, serturhan@cumhuriyet.edu.tr

GİRİŞ

Fıkıhın ibadetler bölümünün bir kısmını malî ibadetler teşkil eder. Zekat ve kurban bu malî ibadetlerin ilk sırasında yer alır. Zekata konu olan malların kendileri mevcut iken kıymetlerinin ödenip ödenemeyeceği klasik fıkıh müdevvenâtında tartışılmıştır. Bu tartışmaların yansımaları günümüzde de mevcuttur. Aynı şekilde kurbanlık hayvan mevcut iken, kıymetinin tasadduk edilip edilemeyeceği veya bunların hangisinin daha faziletli olduğu tartışmaları yanında özellikle günümüzde kurbanın aynı bir ibadet olup olmadığı hatta İslâm'da böyle bir ritüelin bulunup bulunmadığı tartışılmaya başlanmıştır.

Böyle bir çalışma yapmamızın nedeni konunun, toplumun büyük bir bölümünü ilgilendirecek güncellikte olmasıdır. Bu noktadan hareketle biz problemi sadece “caizdir veya caiz değildir” çerçevesinde bırakmayıp, olabildiğince geniş yelpazede ele almayı düşündük. Bu cümleden olarak her iki meseleyi de olabildiğince ayrıntılı olarak incelemeye çalıştık. Özellikle zekatta “kıymet”ten ne anlaşılması gerektiğine açıklık getirmeye çalıştık. Her iki konu etrafındaki görüş ve düşünceleri tartışan tarafların gerekçeleriyle sunmaya çalıştıktan sonra kendi tercih ve kanaatlerimizi ve bu kanaatlerimize temel teşkil eden gerekçeleri sunmaya çalıştık. Ayrıca, makalenin hemen bütün okur kitlesi tarafından anlaşılabilirliği amacıyla bazı terimlerin “kavramsal çerçeve” başlığı altında verilmesini uygun gördük.

Kavramsal Çerçeve

Makalede doğal olarak konuya ilişkin istilâhlar kullanılacaktır. Ağırlıklı olarak kullanılacak kavramların tarifleri şöyledir:

a) Ayn: Bu kelime fıkıh literatüründe üç anlamda kullanılmıştır. a) Mevcut, hazır ve belirlenmiş mal anlamında. Mecelle'nin 159. maddesinde ayn “muayyen ve müşahhas olan şeydir.” şeklinde tanımlanmıştır. Aynı maddede verilen örnekler aynın tek çeşit mala özgü bulunmadığını; canlı-cansız, ölçülen –tartılan belirlenmiş mallar ile sayılıp ayrılmış para ve belirlenmiş ticarî eşyayı da ifade ettiği belirtilmektedir. b) Deyn mukâbili olarak, c) Çıplak mal/rakabe anlamında. Bu kabule göre maldan elde edilen kâr tanım dışı bırakılmıştır¹.

b) Kıymet (value, price): Eksik ve fazla olmaksızın bir şeye (mala) kendisiyle değer biçilen mi'yâr (ölçüt)dir². “Bir malın bahâ-yı hakîkîsi”³; bir şeyin eksiksiz olarak tam karşılığı, gerçek değeri demektir⁴. Bir başka tanıma göre, bir

¹ Tehânevî, *Keşşâf*, II/1242-1244; Yazır, *Fıkıh İstilâhları Kamusu*, I/123; Bilmen, *İstilâhât*, VI/11; Karaman, “Ayn”, *DİA*, IV/257-258.

² İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, IV/575; “Kıymet”, *el-Mevsâtü'l-fıkhiyye*, XXXIV/132.

³ Mecelle, md. 154.

⁴ Yazır, *Fıkıh İstilâhları Kamusu*, II/307; Bilmen, *İstilâhât*, VI/9; Gözübenli, “Kıymet”, *DİA*; XXV/540.

ticaret malına veya başka bir eşyaya uzmanları tarafından biçilen malî değer (semen) demektir⁵.

c) Semen: Satılan malın zimmete taalluk eden değeridir⁶. Bir başka ifadeyle semen, bir nesnenin kıymetine ve bahâsına denir. Bazen mutlak bedel manasına da kullanılır⁷. Semen terimi aynı zamanda para; dinar-dirhem karşılığı olarak da kullanılmaktadır⁸. Yaygın olarak semen nakit cinsinden olur⁹. Her semen olmaya elverişli olan şey ücret olmaya da elverişlidir¹⁰. Müsemmen ise semen mukâbilinde satılmış şeydir¹¹. *Mecelle*'de kıymet, semen-i misil karşılığında kullanılmıştır¹². Buna göre kıymet ve semen-i misil bir malın gerçek değeri olup eksiklik ve fazlalığın olması söz konusu değildir. Çünkü kıymet, ölçüt (mi'yâr) konumunda olup bu ölçütte eksiklik ve fazlalık olmaz¹³.

d) Bedel (replacement): Bir şeyin yerine ikâme edilen başka bir şey¹⁴ veya "halef" gibi "ivaz" demektir. Ama aralarında fark vardır¹⁵. Bazı ibadet ve borçlarda aslı şekliyle ifânın mümkün olmaması durumunda onun yerini alan ifâ şekli. Meselâ, toprakla teyemmüm su ile abdest almaya, fidyenin oruca bedel olması gibi¹⁶. Kasten adam öldürme suçunda kısasın herhangi bir nedenle uygulanmaması durumunda kısas yerine tertip edilen diyet ile ta'zir veya keffâret yerine tertip edilen oruç gibi cezalar da bedel cezalardır¹⁷.

e) İrâke-i dem: Kan akıtmak, boğazlamak demektir ki kurbanın rüknü olarak kabul edilir¹⁸.

A-ZEKATTA KIYMET ÖDEMESİ

Zekatta kıymet ödemesi ifadesiyle naslarla belirlenen zekata tâbi malların kendileri mevcut iken, ödemenin söz konusu bu maddelerin kendilerinden yapılmayıp bahse konu malların nisaplarına tekâbül eden kıymetlerinin, maddî değer ifade eden başka bir nesneyle ödenmesi kastedilmektedir. İlet ve gaye birliği nedeniyle fitir sadakasının da bu kapsamda olacağı açıktır. Bu nedenle fakihler, bahse konu meseleyi daha çok zekata tâbi malların zikredildiği yerlerde tartışmışlar, fitrenin ele

⁵ Tehânevî, *Keşşâf*, II/1356; Kal'acî-Kuneybî, *Mu'cemu lüğati'l-fukahâ*, s. 374 (القيمة: الثمن الذي يقدره المقومون للسلعة (أو الشيء)).

⁶ Bkz. "Semen; satılan şeyin bahâsıdır ki, zimmete taalluk eden şeydir." *Mecelle*, md. 152; Ali Haydar (Küçük), *Dürrü'l-hukkâm*, I/238; Bilmen, *Istîlâhât*, VI/9; "Semen", *el-Mevsâtü'l-fıkhiyye*, XV/25.

⁷ Yazır, *Fıkıh İstilahları Kamusu*, IV/415.

⁸ "Semen", *el-Mevsâtü'l-fıkhiyye*, XVI/25; Tehânevî, *Keşşâf*, I/540-541.

⁹ Zerkâ, *el-Medhal*, II/540.

¹⁰ Yazır, *Fıkıh İstilahları Kamusu*, IV/415.

¹¹ *Mecelle*, md. 155; Ali Haydar (Küçük), *Dürrü'l-hukkâm*, I/241.

¹² Bkz. *Mecelle*, md 154; Gözübenli, "Kiyemî", *DİA*; XXV/540.

¹³ Ali Haydar (Küçük), *Dürrü'l-hukkâm*, I/240. Ayrıca bkz. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, IV/575; "Kıymet", *el-Mevsâtü'l-fıkhiyye*, XXXIV/132; "Semen", *el-Mevsâtü'l-fıkhiyye*, XV/25; Yazır, *Fıkıh İstilahları Kamusu*, IV/415.

¹⁴ Tehânevî, *Keşşâf*, I/314-318; (البدل: إقامة الشيء مكان شيء وإجراؤه عنه في غير حالات الاضطراب) Kal'acî-Kuneybî, *Mu'cemu lüğati'l-fukahâ*, s. 105; Yazır, *Fıkıh İstilahları Kamusu*, I/146.

¹⁵ Yazır, *Fıkıh İstilahları Kamusu*, I/146.

¹⁶ *Mecelle*, md. 53, 891; Ali Haydar (Küçük), *Dürrü'l-hukkâm*, IV/30-34; Bardakoğlu, "Bedel", *DİA*, VI/298-300.

¹⁷ Bkz. Udeh, *et-Teşrîu'l-cinâi'l-İslâmî*, II/175 vd.

¹⁸ "İrâke", *el-Mevsâtü'l-fıkhiyye*, III/6-7; Kal'acî-Kuneybî, *Mu'cemu lüğati'l-fukahâ*, s. 53.

alındığı yerlerde de buraya atıflarda bulunmuşlardır¹⁹. Biz de makalemizde “zekatta kıymet ödemesi” derken hem zekat hem de fitir sadakasını birlikte kastetmiş olacağız²⁰.

1- Geçerli Kabul Etmeyenler

Cumhuru oluşturan Şafii²¹, Mâlikî²², Hanbelî²³ ve Zâhirî²⁴ mezhebi hukukçuları zekat (veya fitrenin) aynı yerine kıymetinin ödenmesine cevaz vermemişlerdir. İbn Rüşd, Ebû Alî ve el-Bennânî gibi Mâlikî hukukçuları aynı yerine kıymetin edasının mekruh olduğu görüşünü taşırlarken²⁵, Ahmed b. Hanbelî'nin, fitrede değil de, zekata tâbi mallarda kıymetin ödenebileceğine dair bir görüşünün bulunduğu zikredilmektedir²⁶.

Bu genel bilgilerden sonra zekat ve fitrede hiçbir şekilde kıymet ödemesini kabul etmeyen ve cumhûru oluşturan fukahânın başlıca gerekçelerini şöyle sıralayabiliriz:

a) Hz. Peygamber, Muaz'ı Yemen'e gönderirken ona, zekatı, zekata tâbi malın kendisinden yani buğdaydan buğday, koyundan koyun, deveden deve ve sığırdan da sığır almasını söylemiştir²⁷. Bu hukukçulara göre mezkûr hadiste zekat

¹⁹ Fitrede kıymet ödemesi konusunda bkz. Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, III/383; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IV/259; Karâdâvî, *Fıkhu'z-zekât*, II/948-951; Yavuz, *İslamda Zekat Müessesesi*, s. 257-259.

²⁰ Klasik fıkıh müdevvenatından başka zekatta kıymetin ödenmesi ile ilgili bkz. Karadâvî, *Fıkhu'z-zekât*, II/801; Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühû*, II/854-856; Komisyon, *Zekat*, s. 166-169; Aşkar, “el-Usûlü'l-muhâsebiyye fi't-takvîm”, *Kadâya'z-zekât*, I/9-17; Erkal, *Zekat*, s. 277-279; Yavuz, *İslamda Zekat Müessesesi*, s. 196-198, 257-259; Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, s. 538-539. “Keyfe neteâmelü maa's-sünne” adlı eserinde fitrede kıymet ödemesi hususunu değerlendiren Karadâvî, fitrenin, hadislerde belirtildiği gibi sadece hurma, kuru üzüm, buğday ve arpadan ödenebileceği, aksi bir tutumun sünnete muhalefet olacağını savunan görüşü aşırı lafızcılıkla itham ederek bu görüş sahiplerinin her ne kadar zahirde Peygamber'e tâbi olmuş olsalar bile, sünnetin ruhunu ihmal etmiş olmakla aslında Peygamber'e muhalefet etmiş olduklarına dikkat çeker. Karadâvî, devamlı şu görüşlere yer verir: Esasında Hz. Peygamber, çevre ve dönem şartlarını dikkate alarak fitrenin insanların ellerinde mevcut gıda mallarından verilmesini emretmiştir. Çünkü bu, hem veren hem de alan açısından en yararlı olanıdır. Araçlar, özellikle de göçebe hayatı yaşayan topluluklar nezdinde nakit çok değerli, bulunması çok zor ve nadirdir. Oysaki onlar açısından fitrelerini gıda türünden ifâ etmeleri hem kolay, hem de yoksulların yararına idi. Bu nedenle fitrede, mükelleflerin, kolaylıkla tediye edebilecekleri maddelerin verilmesi öngörülmüştü. Ama zamanla şartlar değişti. Para yaygın şekilde kullanılmaya başlandı. Ayrıca fakirler gıda maddelerinden çok gerek kendisi gerekse ailesi için daha fazla önem arz eden eşyaya ihtiyaç hissetmeye başladılar. Fitre yükümlülerinin yükümlülüklerini nakit cinsinden ödemeleri kendileri açısından çok daha kolay hale geldi. Ayrıca bu kabil bir ödeme alan yoksulun da son derece yararına olan bir uygulamadır. Bu şekilde bir yaklaşım sünnetin ruhu ve amacına göre hareket etmektir. On milyonlara ulaşan günümüz kentlerinde yükümlüleri sadece hadislerde ta'dâd edilen maddeleri ödemeye, fakirleri de sadece bunları almaya mecbur kılmak her iki gurubu da dinin hiç de arzu etmediği zora sokma anlamı taşır. Bu da bu dinin en temel şiarı olan kolaylaştırma veya zorluğun kaldırılması ilkesine bir başka ifadeyle sünnetin ruhuna muhalefet demektir...Karadâvî, *Keyfe neteâmelü maa's-sünne'n-nebeviyye*, s. 135-137.

²¹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, III/180; Rüyânî, *Bahru'l-mezheb*, IV/93; Bağavî, *et-Tehzîb*, III/65; Nevevî, *el-Mecmû'*, VI/404.

²² Sehnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, I/346; Bağdâdî, *el-Meûne*, I/410; Bâcî, *el-Müntekâ*, II/135; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XVI/175; Mevvâk, *et-Tâc ve'l-iklîl*, III/239-241; Hattâb, *Mevâhibü'l-Celîl*, III/239-241; Uleyş, *Minehu'l-celîl*, II/97.

²³ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II/671; Merdâvî, *el-İnsâf*, III/65; Ruhaybânî, *Metâlib*, II/43, 114.

²⁴ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IV/134, 259.

²⁵ Şinkîti, *Tebyînu'l-mesâlik*, II/124; Uleyş, *Minehu'l-celîl*, II/97.

²⁶ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II/671; İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Kâfî*, I/392; Merdâvî, *el-İnsâf*, III/65.

²⁷

عن معاذ بن جبل أن رسول الله صلى الله عليه وسلم بعثه إلى اليمن وقال له خذ الحب من الحب والشاة من الغنم والبيعر من الإبل والبقرة من البقر
Bkz. Ebû Davûd, *Zekât*, 12; İbn Mâce, *Zekât*, 16; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV/189; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV/181. Şevkânî hadisin senedinde Atâ'nın bulunduğunu, Atâ'nın, Muaz'dan rivayet ettiği bu hadisi esasında ondan duymadığını çünkü Atâ'nın Muaz vefat ettikten sonra doğduğunu kaydetmektedir. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV/181.

alınacak kalemlerin cinsleri –hayvan ve hubûbât gibi- ayrı ayrı zikredilmiştir. Böyle bir tayinin yapılmış olması bu cinslerin kendileriyle değil de kıymetleriyle ödenmesine imkan vermemektedir. Yani hadis metni, başka bir tercihin yapılmasına kapalıdır. Bu nedenle metinde zikredilen eşyanın bizzat aynlarının edası gerekmektedir²⁸.

b) Hz. Peygamber, fitre matrahları bağlamında hurma veya arpadan bir sa²⁹ ödenmesini farz kılmıştır³⁰. Mezkûr hadiste Hz. Peygamber sadece buğday ve arpa arasında bir tercih serbestliği tanımıştır. Dolayısıyla bu tercihin diğer eşyaya da teşmil edilmesi caiz değildir³¹.

c) Hz. Ebûbekir, zekat matrahlarının yer aldığı mektubunda Hz. Peygamber'in, "25 deve de bir bintü mehâd (bir yaşını doldurup iki yaşına basan deve), bulunmadığı takdirde yerine bir ibn lebûn (iki yaşını tamamlayıp üç yaşına basan yavru erkek deve) verilmesi gerektiği³²" yönündeki hadisini de zikretmiştir. Bu fakihlere göre Ebûbekir'in hadisteki hayvan ve sayılarını özellikle zikretmesi zekatta aynın ödenmesi gerektiğinin somut göstergesidir. Diğer taraftan zekat, fakirin ihtiyacının kapatılması ve zengin elindeki nimete karşı şükür borcunun ödenmesi gayesiyle vâcip kılınmıştır. Nimetin şükürünün eda edilebilmesi için zengin, zekatını, elindeki nimet yani mal cinsinden ödemesi gerekir. Bu nedenle aynın yerine kıymetin ödenmesi geçerli değildir³³.

d) Kur'an'da zekat verilmesi emredilmektedir. Fakat ayetlerde zekatın hangi şeylerden verileceğine dair bir açıklık mevcut değildir. Ayetlerdeki bu kapalılık (mücmellik) Hz. Peygamber'in "her kırk koyunda bir koyun ve iki yüz dirhemde beş dirhem gümüşün zekat olarak verileceğini"³⁴ ifade eden hadisi ile açıklığa kavuşturulmuştur. Yani bu hadis Kur'an'da zekatla ilgili mücmelliği tefsir etme bağlamında vârid olmuştur. Dolayısıyla farz olan, zekatın, hadiste açıklanan ve tayin edilen maddelerin bizzat kendilerinden verilmesidir. Aksi davranış nassın hilâfına bir davranış sergilemek demektir. Oysaki bu konudaki hadislere uyulması, daha isabetli bir davranıştır³⁵.

e) Zekat, "kurbetün lillâh", Allah'a yakınlaşmayı sağlayan bir tâat ve ibadettir. Allah'a yakınlaşma ve rızasını kazanma ise bu tayin edilen miktar ve cinslere harfiyen uymaktan geçmektedir³⁶.

²⁸ Bağdâdî, *el-Meûne*, I/410-1411; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, III/180; Bâcî, *el-Müntekâ*, II/135; İbn Kudâme, *el-Muğni*, II/673-675; Nevevî, *el-Mecmû'*, VI/404; İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Kâfi*, I/392-393; Ruhaybânî, *Metâlib*, II/43.

²⁹ Bir sa' Hanefîler'e göre 3,362 litre veya 3261,5 gram diğer mezheplere göre ise 2,748 litre veya 2172 grama tekabül etmektedir. Kal'acî-Kuneybî, *Mu'cemu lüğati'l-fukahâ*, s. 270.

³⁰ "فرض رسول الله صدقة الفطر من رمضان صاعاً من تمر أو صاعاً من شعير على كل عبد ذكر أو اثنى من المسلمين" Buhârî, Zekât, 70, 71, 74...; Müslim, Zekât, 12-16; Ebû Dâvûd, Zekât, 20-21.

³¹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, III/180.

³² Buhârî, Zekât, 33; İbn Mâce, Zekât, 10.

³³ İbn Kudâme, *el-Muğni*, II/673-675; Ruhaybânî, *Metâlib*, II/43.

³⁴ "فرض رسول الله صدقة الفطر من رمضان صاعاً من تمر أو صاعاً من شعير على كل عبد ذكر أو اثنى من المسلمين" Buhârî, Zekât, 4; Nesâî, Zekât, 5, 10; İbn Mâce, Zekât, 13; Ahmed b. Hanbel, III/35.

³⁵ İbn Kudâme, *el-Muğni*, II/673-675; İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Kâfi*, I/393; Ruhaybânî *Metâlib*, II/43.

³⁶ Nevevî, *el-Mecmû'*, VI/403; Karadâvî, *Fıkh'u'z-zekât*, II/801; Komisyon, *Zekat*, s. 166-169.

f) (Mâlikî hukukçularına göre) zekatta aynın ödenmesinin gerekli oluşu, işlenen bir suç karşılığı keffâret olarak azâd edilmesi istenen ve muayyen özelliklere sahip bir kölenin durumuna benzemektedir. Bu kıyasa göre, keffâret olarak hürriyetine kavuşturulması istenen kölenin kendisi yerine takdir edilen kıymetin ödenmesiyle, keffâret borcu nasıl ödenmiş olmaz ise, zekat olarak verilmeleri nass yoluyla ayrı ayrı tayin edilen eşyada da aynı hüküm geçerlidir³⁷. Bu nedenle gerek altın gümüş gibi ayn olsun gerek ekilen-biçilen tarım ürünü cinsinden olsun gerekse hayvan cinsinden olsun bu sayılanların yerine kıymetlerinin ödenmesi caiz değildir³⁸.

Genel gerekçeleri bu şekilde olmakla birlikte Mâlikî³⁹ ve Hanbelî⁴⁰ fukahâsı, ödemenin altın yerine gümüş, gümüş yerine de altınla yapılmasına cevaz vermişlerdir. Bu kabulün temelinde her iki nesnenin de aynı cins kapsamına girmesi düşüncesi bulunmaktadır⁴¹. İnek-manda, koyun-keçi gibi aynı cins altında yer alan hayvanlar bakımından da bu tür ödemeye cevaz verilmiştir⁴². Bununla birlikte Şafîî ve Zâhirî fakihler ödemenin altın yerine gümüşten veya gümüş yerine altından yapılmasını tecviz etmezler. Çünkü mezkûr cins ve miktarlar nasslarla belirlenmiştir. Aksi bir icraatta bulunmak Allah'ın hudûdunu çiğnemek demektir⁴³.

2- Geçerli Kabul Edenler

Kıymet ödemesine cevaz veren fukahâyı iki gruba ayırmak mümkündür. Birinci grupta kıymet ödemesinin her durumda caiz olduğunu iddia eden Hanefî hukukçuları yer almakta, ikinci grupta ise ancak bir takım özel durum ve şartlar nedeniyle böyle bir ödemeye cevaz veren diğer mezheplerin bazı hukukçuları yer almaktadır.

a) Mutlak Anlamda Kabul Eden Görüş

Hanefî fukahâsı zekatın kıymetinin mutlak anlamda ödenebileceğine hükmetmişlerdir. Bu yaklaşıma göre zekat verilmesi gereken nesnenin kendisinin mevcut olması, ihtiyaç, zarûret veya başka bir gerektirici durumun bulunup bulunmaması bu sonucu değiştirmez. Hanefî hukukçuları zekat dışında, öşür, fitre,

³⁷ Bağdâdî, *el-Meûne*, I/411; Bâcî, *el-Müntekâ*, II/135.

³⁸ Uleyş, *Minehu'l-celîl*, II/97.

³⁹ Sehnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, I/346; Bağdâdî, *el-Meûne*, I/363-364; Mevvâk, *et-Tâc ve'l-iklîl*, III/239-241; Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl*, III/239-241; Derdîr, *eş-Şerhu's-sağîr*, I/665.

⁴⁰ Ruhaybânî, *Metâlib*, II/88. Ayrıca bkz. *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, I/179.

⁴¹ Mâlikîler, altın ve gümüşün zekatının fülûs (para) cinsinden tediyesini keraheten geçerli sayarlar. Bkz. Derdîr, *eş-Şerhu's-sağîr*, I/665.

⁴² İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II/459, 474; Hattâb, *Mevâhibü'l-Celîl*, III/93; Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, II/71-72; Ruhaybânî, *Metâlib*, II/43; Meydânî, *el-Lübâb*, II/144-145; Bilmen, *İlmihal*, s. 341; Zuhaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî ve edilletühû*, II/842, 845, 856-857; Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, I/121; Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, s. 532-533; Varlı, *İslâm İlmihali*, s. 273.

⁴³ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, III/180; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IV/194-195; Rüyânî, *Bahru'l-mezheb*, IV/93.

haraç, nezir⁴⁴ ve keffâretlerde⁴⁵ de aslın yerine kıymetin tediyesine cevaz vermişlerdir⁴⁶. Ayrıca Hz. Ömer (23/644), Abdullah b. Ömer (73/692), İbn Mes'ûd (32/653), İbn Abbas (68/687), Muâz (18/639) ve Tâvûs (106/724)'un da zekatta kıymet ödemesinin cevazına hükmettikleri görülmektedir⁴⁷. Yine Mâlikî fakihleri İbnü'l-Kâsım (191/807), Eşheb (204/819) ve Kâdî Ebû Muhammed (422/1031)'in de zekatın kıymetinin ödenmesine cevaz verdikleri nakledilmiştir⁴⁸.

Hanefî fakihleri, zekatın illetinin fakirin ihtiyacını karşılama olduğunun altını çizdikten sonra, bu ihtiyacın şart ve durumlara göre bazen aynıyle bazen de kıymetiyle⁴⁹ karşılanabileceğini ifade ederek fikhî açıdan, zekata konu bir malın kıymetiyle eda edilebilmesinin önünde her hangi bir engel bulunmadığına dolayısıyla zekatın bu iki yoldan biriyle ifâsının Şâri'in amaçlarına uygun olacağına işaret etmektedirler⁵⁰. Hanefî fukasının bu görüşlerine temel teşkil eden naklî ve akfî gerekçeleri şöyledir⁵¹:

a) Zekatın konu edildiği “Zenginlerin mallarından sadaka al.”⁵² ayetinde “sadaka” lafzı mutlak olarak zikredilmiş; takyid edilmemiştir. Hal böyle olunca malî değeri bulunan her şey diğerinin yerine ikâme edilerek ödenebilir. Çünkü ayette konu

⁴⁴ Hanefî fukahâsı nezredilen şeyin aynı yerine kıymetinin tediyesini caiz görürler. Bu yaklaşıma göre meselâ, şu kadar dinarı tasadduk etmeyi nezreden kişinin mezkûr dinara denk dirhem tasadduk etmesi geçerli olur. Aynı şekilde şu ekmeği sadaka olarak vereceğini nezreden kimsenin kıymetini tediyesi caizdir. Yine iki orta halli koyun tasadduk edeceğini –keseceğini değil- nezreden kişinin bu iki koyunun kıymetine muâdil bir koyun vermesi geçerlidir. Çünkü amaç yoksulun zenginleştirilmesidir. Bu da kıymetin edasıyla tahakkuk eder. Ama bir kafiz kalitesiz hurma tasadduk edeceğini nezreden kimsenin bu nezrini üstün kaliteli hurmadan yarım kafiz olarak ödemesiyle söz konusu adağı yerine gelmiş olmaz. Çünkü ilke olarak Hanefî hukukçular arasında ribâ cereyan eden aynı cins mallar arasındaki kalite farkına itibar edilmez. Aynı şekilde iki koyun keseceğini (hedy) nezreden kimse bu iki koyuna denk semiz bir koyun kesmiş olmakla bu nezrini yerine getirmiş olmaz. Çünkü burada nezrin yerine gelmiş olması iki ayrı koyunun kesilmesine bağlanmıştır. Bu nezir başka şekilde telafi edilemez. İki köle azat etmeyi nezreden kimsenin bu iki köleye muâdil bir köle azadıyla da nezir yerine getirilmiş olmaz. Çünkü kurbet ancak iki ayrı kölenin hürriyete kavuşturulmasıyla gerçekleşebilir. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, II/191-192; Şurunbilâli, *Ğunye*, I/222; Şeyhizâde (Dâmad), *Mecmau'l-ehur*, I/203.

⁴⁵ Keffâret olarak köle azât edilmesi istenen bir durumda kıymet ödemesi kabul edilmemiştir. Köle azâdında hür olmayan bir şahsın hürriyetine kavuşturulması söz konusudur. Hürriyetin maddî bir karşılıkla kıymetlendirilmesi ise mümkün değildir. Bkz. Şurunbilâli, *Ğunye*, I/222; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, II/286.

⁴⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, II/156-157; Kâsânî, *Bedâiü'-sanâi'*, II/25, 33-34; Merğînânî, *el-Hidâye*, I/101-102; Zeyleî, *Tebyinü'l-hakâik*, I/270; Bâbertî, *el-İnâye*, II/191-192; Aynî, *el-Binâye*, III/409; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, II/191; Molla Hüsrev, *Durer*, I/222; Mevkûfâtî, *Şerh*, I/146; Şeyhizâde (Dâmad), *Mecmau'l-ehur*, I/203; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, II/285-286.

⁴⁷ İbn Kudâme, *el-Muğni*, II/671; Aynî, *el-Binâye*, III/408; Tehânevî, *İ'lâü's-Sünen*, IX/42.

⁴⁸ Bâcî, *el-Müntekâ*, II/135.

⁴⁹ Bazı Hanefî kaynaklarında kimi Hanefî fukahâsının “kıymet” ile “bedel” kavramlarını birbirine karıştırdıkları belirtilmiş ve bu yaklaşımın isabetli olmadığı belirtilerek mezkûr kavramları yerinde kullanmayan bu fakihleri tenkit bağlamında şu görüşlere yer verilmiştir: Asıl mevcut iken bedele gidilmesi yani asıl yerine bedelin ödenmesi caiz değildir. Ancak asıl ortada değilse meselâ bir şekilde yok olmuşsa o zaman bedel ödenir. Buna karşın, nassla belirlenen aynı kendisi mevcut olduğu halde onun kendisinin değil de kıymetinin tediyesi caizdir. Bkz. Serahsî, *el-Mebsût*, II/156-157; Kâsânî, *Bedâiü'-sanâi'*, II/33-34; Zeyleî, *Tebyinü'l-hakâik*, I/270; Bâbertî, *el-İnâye*, II/191-192; Aynî, *el-Binâye*, III/409; Molla Hüsrev, *Durer*, I/222; Mevkûfâtî, *Şerh*, I/146; Şeyhizâde (Dâmad), *Mecmau'l-ehur*, I/203; Emîr Abdülazîz, *Fikhu'l-kitâb ve's-Sünne*, III/2471-2473.

⁵⁰ Edîb Salih, *Tefsîru'n-nusûs*, I/409.

⁵¹ Ayrıca bkz. Karadâvî, *Fikhu'z-zekât*, II/803 vd.

⁵² خذ من أموالهم صدقة Tevbe, IX/103.

edilen nesne maldır. Kıymet de maldır. Dolayısıyla aynın yerine kıymeti de ödenebilir⁵³.

b) Hz. Peygamber'in "her kırk koyunda bir koyunun zekat verilmesi gerekir" meâlindeki hadisi⁵⁴ hayvancılıkla iştigal eden mal sahiplerine kolaylık sağlama amaçlı olup yoksa vâcip olan yani zekat verilmesi gerekli olan malı kayıtlama amaçlı değildir. Çünkü hayvancılık yapanlar açısından zekatlarını hayvan cinsinden eda etmeleri kolay olup nakit cinsinden ödemeleri (özellikle de dönemleri itibarıyla) daha zordur⁵⁵.

c) Hanefî hukukçuları ayrıca zekat vb. ibadetlerde kıymetin de ödenebileceğinin temellerinin bizzat Hz. Peygamber'in hadislerinde mevcut olduğunu ifade etmişlerdir. Bu hadislerden birinde Hz. Peygamber, "beş deve de bir koyun zekat vermek gerektiğini"⁵⁶, bir diğerinde "yirmi beş deve de zekat olarak bir bintü mehâd yani bir yaşını doldurup iki yaşına basan dişi deve, bulunmadığı takdirde ise bir **ibn. lebûn** yani iki yaşını tamamlayıp üç yaşına basan yavru erkek deve verilmesini"⁵⁷, bir başka hadislerinde de "zekat olarak **cezea** yani dört yaşını doldurup beş yaşına basan bir deve vermesi gereken bir mükellefin elinin altında bu hayvanın bulunmaması durumunda bir **hikka** yani üç yaşını tamamlayıp dört yaşına ayak basan dişi deve ile birlikte iki koyun veya yirmi dirhem gümüş vermesini"⁵⁸ emretmiştir. Bu rivayetler, zekatta kıymetin ödenebileceğine cevaz verme noktasında nassdır; hadisin sevk nedeni budur. Çünkü kıymetin ödenmesi olayında bir şeyin başka bir şeyin yerine ikâmesi söz konusudur. Bu ikâme de hadislerde sarahaten belirtilmiştir⁵⁹.

d) Hz. Peygamber, bir defasında, zekat develeri arasında değerli ve iri cüsseli bir devenin zekat olarak alındığını görmüş, bunun üzerine sorumlu zekat âmiline çıkmış, zekat âmilinin bu deveyi iki normal deveye karşılık olarak aldığını ifade etmesi üzerine ise onun tasarrufunu onaylamıştır⁶⁰ Bu hadisten de zekatın kıymetinin ödenebileceği anlaşılmaktadır. Çünkü bir devenin iki deveye mahsûb edilmesi ancak onun kıymetinin esas alınması şekliyle veya kıymetine kıyas şekliyle olabilir (itibâr-ı kıymet)⁶¹.

e) Muâz b. Cebel, Yemen'de îrâd ettiği hutbede "*Bana elbise ve giyecek getirin, zekât yerine onları alayım. Bu sizin için daha kolay, Medine muhacirleri için*

⁵³ Serahsî, *el-Mebsût*, II/157; Zeyleî, *Tebyînü'l-hakâik*, I/270.

⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, II/157; Aynî, *el-Binâye*, III/409-410.

⁵⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, II/157; Aynî, *el-Binâye*, III/409-410.

⁵⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, II/157; Aynî, *el-Binâye*, III/409-410.

⁵⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, II/157; Aynî, *el-Binâye*, III/409-410.

⁵⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, II/157; Aynî, *el-Binâye*, III/409-410.

⁵⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, II/157; Aynî, *el-Binâye*, III/409-410.

⁶⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, II/157; Aynî, *el-Binâye*, III/409-410.

⁶¹ Serahsî, *el-Mebsût*, II/157; Aynî, *el-Binâye*, III/409-410.

daha faydalıdır.” şeklinde bir ifade kullanmıştır⁶². Böyle bir ifadenin kullanılmış olması, kıymetin dikkate alınmasından başka bir şey değildir⁶³. Bir başka ifadeyle Muaz, Yemen’de genelde elbise sanatı gelişmesi nedeniyle malların aynaları yerine onlara muâdil elbise vermelerini isteyerek yöre halkı ve yükümlüler için kolay olanı tercih etmiştir. Çünkü Hz. Peygamber’in zekatın sadece ilgili cinsin aynından alınmasını ifade eden hadis bağlayıcılık ve zorunluluk arz etmeyip üreticilere kolaylık sağlayıcı niteliktedir. Ödemenin üretilen malın cinsinden yapılması üretimi yapan bu sanat erbâbı bakımından daha kolaydır⁶⁴.

f) Hz. Ömer’in, dirhem cinsinden tahakkuk eden bir zekata mahsûben ticaret malı aldığı rivayet edilmiştir⁶⁵.

g) Hanefî fukahâsının zekatta kıymet ödemesinin cevazı bağlamında bir diğer dayanakları da kıyastır; meseleyi cizyeye kıyas etmeleridir. Bu kıyasa göre, cizyede aynın alınması caiz olduğu gibi ayna tekâbül eden kıymetin alınması da caizdir. Aynı uygulamanın zekatta da yapılmasının önünde bir engel bulunmamaktadır⁶⁶. Zekatın kıyas edildiği olaya göre, Hz. Peygamber Muaz’a her bir “hâlim” yani zimmet ehlinde bülûğa eren kişi mukâbilinde bir dinar veya alınacak dinar miktarı değerinde (Yemen’e özgü olan “meâfir” denilen) elbise alınmasını emretmiştir⁶⁷.

Bu sayılan gerekçeler zekata tâbi bir malın aynı yerine kıymetinin ödenebileceğini sarahaten ortaya koymaktadır. Çünkü esas olan fakirin açığının kapatılması ve ihtiyacının giderilmesidir. Nitekim Hz. Peygamber’in “*Böyle bir günde onları dilenmekten kurtarın*”⁶⁸ meâlindeki hadisi, bu kabil malî ibadetlerin teşrîf gayesini açıkça ortaya koymaktadır. Hal böyle olunca malî değer ifade etmesi koşuluyla malların suretlerinin farklı olması vecîbenin ifâ edilmiş olmasına ve sıhhatine engel değildir. Aksine kıymetin tediyesi şekliyle bir fakirin ihtiyacının karşılanması daha fazla imkan dahilindedir⁶⁹.

h) Bir malın aynından cinsine dönülerek ödeme yapılabileceğinin cevazı konusunda icmâ oluşmuştur. Buna göre bir zekat yükümlüsü meselâ nisaba ulaşan

⁶² Buhârî, Zekât, 33; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV/189-190; Hadis hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV/180-181; Tehânevî, *l'lâû's-Sünen*, IX/41. Muhalif fakihler, bu rivayetin bağlamının cizyeye ilişkin olduğunu iddia ederler. Ama İbn Hacer el-Askalânî isabetli olan görüşün zekata dair olduğunu ifade eder. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII/68-69; Tehânevî, *l'lâû's-Sünen*, IX/41. “Hamîs”; bir anlama göre uzunluğu beş zira’ (bir zira’, 46,2 cm.) olan elbise demektir. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmî'l-Kur’ân*, XV/175.

⁶³ Serahsî, *el-Mebsût*, II/157; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II/671; Zeylei, *Tebyinü'l-hakâik*, I/270-272; Ahmed Şelebî, *Hâşiye*, II/270-272.

⁶⁴ Mevsilî, *el-ihtiyâr*, I/134-135; Karadâvî, *Fıkhü'z-zekât*, II/804.

⁶⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III/72; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II/671 vd; Kal’acî, Muhammed Revvâs, *Mevsûatü fîkhi Ömer*, s. 456.

⁶⁶ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, II/193; Aynî, *el-Binâye*, III/410.

⁶⁷ عدله عن معاذ بن جبل قال بعثه النبي الى اليمن فأمره ان يأخذ من كل ثلاثين من البقر تبيعا او تبيعة ومن كل اربعين مسنة ومن كل حالم دينار او معاقر بکز. Ebû Dâvûd, Zekat, 5; Nesâî, Zekat, 8; Ahmed b. Hanbel, V/230, 233, 247; Beyhakî, IV/190; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV/157-159; Sehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd*, VIII/70-71.

⁶⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV/297; İbn Hacer el-Askalânî, *Telhîsü'l-habîr*, II/770.

⁶⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, II/157; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II/671 vd; Zeylei, *Tebyinü'l-hakâik*, I/270-272; Ahmed Şelebî, *Hâşiye*, II/270-272; İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râik*, II/238.

koyunlarının zekatını mevcut koyunlar içersinden değil de başka koyunlardan verebilir. Aynı şekilde “A” arazisinde yetişen mahsulün öşrünü “A” tarlasından elde ettiği üründen değil de aynı cinsten olma koşuluyla başka bir üründen verebilir. Hal böyle olunca bir cins yerine başka bir cinsin zekata mahsûp edilmesi de caizdir⁷⁰.

i) Zekat kolaylaştırma ilkesi üzerine kurulmuştur. Bu ilkenin bir sonucu olarak zekatın tealluk ettiği ayın ödenmesi şart olmayıp kıymetinin ödenmesi de geçerlidir⁷¹.

Ünlü Hanefî hukukçusu Ebû Zeyd Debûsî (430/1040), yukarıda arz edilen gerekçelerin tamamını bir asıl (genel prensip) halinde şöyle formüle etmiştir: “Zekat vermekle yükümlü olan bir şahıs, zekatını, ilgili nassın gayesini gerçekleştirecek şekilde ifâ ederse zekat yükümlülüğünü yerine getirmiş olur. Şafîi’ye göre ise getirmiş olmaz.”⁷² Şöyle ki; dirhemleri/parası nisaba ulaşan bir şahsın zekatını dirhem cinsinden değil de meselâ buğday veya başka bir madde cinsinden ödemesi caizdir. Çünkü ilgili nass ile hedeflenen gaye fakirin açığının kapatılması ve ihtiyacının karşılanmasıdır. Bu gaye, bu şekilde yani zekat verilecek malın aynıyla değil de kıymetinin ödenmesi şekliyle de hâsıl olur. Aynı şekilde sadaka-i fitir veya yemin keffâreti gibi Allah tarafında vâcip kılınan yükümlülükler ile, mükellefin kendi üzerine vâcip kıldığı nezir gibi yükümlülüklerde de aynı hüküm geçerlidir. Yani bu durumlarda da kıymetin ödenmesi yoluyla hedeflenen amaç gerçekleştirilmiş olur⁷³.

Hanefîler’in gerekçelerini bu şekilde arz ettikten sonra şu hususu belirtmeliyiz ki, zekat tahakkuk eden bir malın aynı yerine kıymetinin de ödenebileceği düşüncesinde olan Hanefî fukahâsı, bu durumun aralarında ribâ cereyan etmeyen eşya bakımından söz konusu olabileceğine ayrıca vurgu yapmışlardır. Hal böyle olunca aralarında ribâ cereyan eden mallar bakımından kıymet ödemesi geçerli değildir. Bu cümleden olarak meselâ orta halli dört koyun yerine semiz üç koyunun verilmesi durumunda zekat ifâ edilmiş olur. Bununla birlikte mislî mallarda bu geçerli olmaz. Meselâ beş kâfîz⁷⁴ orta kalite buğdaya denk dört kâfîz üstün kaliteli buğday ödese bu ödeme geçerli olmaz. Aynı şekilde iki elbiseye denk kıymette bir takım elbise verilmiş olsa yine geçerli olmaz⁷⁵.

Bir zenginin, geçimini sağladığı bir yetime, zekatına mahsûben elbise giydirmesi halinde bu işlem zekat yerine geçer. Çünkü temlik gerçekleşmiştir. Aynı şekilde zekata mahsûben yetimin eline verilen gıda maddesiyle de zekat vecibesi yerine

⁷⁰ Hattâb, *Mevâhibü’l-Celîl*, III/93; Ruhaybânî, *Metâlib*, II/43; Ebû Ceyb, *Mevsûatü’l-icmâ*, I/471; Karadâvî, *Fıkhu’z-zekât*, II/804.

⁷¹ (لَنْ مَبْنَى وَجُوبِ الزَّكَاةِ عَلَى التَّيْسِيرِ ، وَالتَّيْسِيرُ فِي الْوَجُوبِ مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ مَا لَمْ يَأْتِ مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ الْعَيْنُ وَالصُّورَةُ) , Kāsânî, *Bedâi’*, VI/66-67; Abdülaziz Buharî, *Keşfu’l-esrâr*, I/436; Pezdevî, *İn zekâta vejbü bıvıfı el-ısr*; *Usûl*, (Keşfu’l-Esrar ile birlikte), I/436.

⁷² Debûsî, *Te’sîsü’n-nazar*, s. 112. Bu eser Ferhat Koca tarafından *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi* adı altında Türkçeye çevrilmiştir. (Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002).

⁷³ Debûsî, *Te’sîsü’n-nazar*, s. 112.

⁷⁴ Bir kâfîz Hanefîler’e göre 40,344 litre veya 39138 gram diğer fakihlere göre ise 32,976 litre veya 26064 grama tekâbül etmektedir. Kal’acî-Kuneybî, *Mu’cemu lüğati’l-fukahâ*, s. 368.

⁷⁵ İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadir*, II/191; Şurubilâfî, *Gunye*, I/222; Şeyhizâde (Dâmad), *Mecmau’l-enhur*, I/203; İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, II/285.

getirilmiş olur. Fakat salt yedirmekle zekat borcu ödenmiş olmaz. Aynı şekilde zekat yerine geçmesi niyetiyle bir fakirin meselâ bir yıl iskanının sağlanması da zekat yerine geçmez. Çünkü –klasik Hanefî anlayışına göre-iskân mal değildir⁷⁶.

aa)Yöneltilen Eleştiriler

Hanefîlerin bu görüşleri muhalif hukukçular tarafından farklı açılardan tenkit edilmiştir. Bu tenkitleri şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Hanefîler tarafından “25 devede bir bintü mehâd (bir yaşını doldurup iki yaşına basan deve) verilmesi, bulunmadığı takdirde ise bir ibn lebûn yani iki yaşını tamamlayıp üç yaşına basan yavru erkek deve verilmesini âmir hadis⁷⁷ ile zekat olarak cezea (dört yaşını doldurup beş yaşına giren deve) vermesi gereken mükellefin, yanında cezea değil de hıkka (üç yaşını tamamlayıp dört yaşına ayak basan dişi deve) bulunması durumunda bu hıkka ile birlikte iki koyun veya ona denk yirmi dirhem gümüş ödemesi gerektiği⁷⁸ yönündeki hadisler, Hanefî hukukçularının zekatta kıymet ödemesinin yapılabileceği yönündeki iddialarının dayanakları arasında yer almaktaydı. Buna karşın muhalif hukukçular özellikle de Şafîiler, mezkûr hadisleri şu şekilde yorumlamışlardır: Birinci hadiste önce bintü mehâd alınması, bintü mehâdın bulunmaması durumunda bedel olarak ibn lebun alınması öngörülmüştür. Yani alınan kıymet değil bedeldir. Yine hadis bu tertibe riayet edilmesini öngörmektedir. İkinci hadisin yorumu da böyledir. Yani ödenmesi istenen mezkûr dirhem vs. gibi maddeler, bedel olup kıymet değildir. Şeriatta “bedeller”in miktarları belirlenmiş olup kıymetler şer’an belirlenmez. Nitekim telef olan mallara kıymet takdirinde de aynı durum söz konusudur. Şayet kıymet takdiri yeterli ve geçerli olsaydı Hz. Peygamber bedeli takdir cihetine gitmiş olmazdı⁷⁹. Dolayısıyla ödenecek cinsin bulunmaması halinde yerlerine hayvan, para vb. hangi eşyanın verileceği yine nassla tayin edilmiştir. Asıl yerine kıymetin ödenmesi caiz olmuş olsaydı “tayin”in bir anlamı kalmazdı⁸⁰. Kısaca, Hanefîler’in bahse konuya ilişkin çıkarım ve temellendirmeleri bu derece isabetsizdir⁸¹. Çünkü zekata tabi malların (altının) kıymetinin ödeneceğine dair ne Kur’an ne Sünnet, ne icma, ne de sahabe sözünden bir dayanağı bulunmamaktadır⁸².

b) Bintü mehâd (bir yaşını doldurup iki yaşına basan deve)’in bulunmaması halinde ibn. lebun (iki yaşını tamamlayıp üç yaşına basan yavru erkek deve)

⁷⁶ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, II/257.

⁷⁷ Buhârî, *Zekât*, 33; İbn Mâce, *Zekât*, 10.

⁷⁸ *ومن بلغت صدقته جذعة وليست عنده جذعة وعنده حقة فاتها توخذ ما يجعل معها شاتين او عشرين درهما* Buhârî, *Zekât*, 37, 38; Ebû Dâvûd, *Zekât*, 5; Tirmizî, *Zekât*, 4; Nesâî, 5, 10; Dârimî, *Zekât*, 6; Mâlik, *Zekât*, 23; Ahmed b. Hanbel, I/12, II/15.

⁷⁹ Mâveridî, *el-Hâvi'l-kebir*, III/180; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I/72; Nevevî, *el-Mecmû'*, V/403; Emîr Abdülazîz, *Fikhu'l-kitâb ve's-Sünne*, III/2473-2474.

⁸⁰ Bağdâdî, *el-Meûne*, I/410-411; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I/723-727.

⁸¹ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IV/134.

⁸² İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IV/182.

verilmesi, zekata değil cizyeye müteallik bir uygulamadır. Dolayısıyla bu hadis, Hanefîler'in bizzat kendi aleyhlerine bir delil teşkil etmektedir⁸³.

c) Cumhûrun, Hanefîler'e yönelttikleri bir diğer ve önemli eleştirisi usûl açısından. Bu eleştiriler, Hanefîler'in, konuya ilişkin nassların hükmünü taşıyıcı oldukları veya yaptıkları yorumun "uzak te'vil" olduğu noktasında odaklanmaktadır. Bu fukahânın tenkitlerinin özü şöyledir: "Nassın aslını butlanla sonuçlandırarak bir ta'lîl caiz değildir." Bu nedenle Hanefîler'in, hadiste meselâ "koyun"un zikredilmesinin illetinin, fakirin zenginleştirilmesi olduğu, bunun da para ile yani kıymetin ödenmesiyle daha iyi sağlanacağı yönündeki icthadları yanlıştır⁸⁴. Bir başka ifadeyle "*fi erbeine şaten şâtûn*" hadisinde koyun yerine kıymetinin de verilebileceği şeklindeki te'vil "uzak te'vildir." Çünkü hadis metni son derece açıktır. O da zikredilen aynın ödenmesidir⁸⁵. Diğer taraftan "koyunun kıymetinin ödenmesi vâciptir" şeklinde bir hükme varılması, koyunun aynının ödenmesinin vâcip olmadığı sonucunu doğurur. Oysa ki "koyun"un aynının edasıyla zekatın ifâ edilmiş olacağı konusunda fukahâ arasında görüş birliği bulunmaktadır. Dolayısıyla "koyun"un ödenmesinin vâcip görülmemesi şeklinde bir istinbât, nassın iptâlini sonuçlar ki böyle bir istinbât batıldır. "Bir nassın, o nassın hükmünü temelden iptal edecek bir illetle ta'lîl edilmesi batıldır. Bir başka ifadeyle bir hükümden (nass) istinbât edilen bir mana, o hüküm/nassı iptal ediyorsa o mana da bâtil olur. Çünkü aslın butlanıyla fer' de bâtil olur." Kısaca nassın veya nassların bu şekilde te'vil edilmesiyle Hanefî fakihleri nassın hükmünü taşıyıcı etmişlerdir⁸⁶.

Konuya ilişkin nassları ve Hanefîlerin yaklaşımlarını tahlil eden Gazâlî de, "bu karînelerin, mes'elenin taabbüdî hükümler kapsamına girdiğini tereddüde mahal bırakmayacak şekilde ortaya koyduğunu, taabbüdî hükümlerde de ihtiyatın esas alınması gerektiğine" dikkat çekmektedir⁸⁷.

d)Yine zekatta aynın ödenmesi keffâret olarak bir köle azadına benzemektedir. Nasıl köle yerine kıymetinin tediyesi geçerli değilse burada da aynı durum söz konusudur⁸⁸.

ab) Verilen Cevaplar

a) Hanefî fukahâsı, muhalifleri tarafından kendilerine yöneltilen, "nassı iptal ettikleri" veya "uzak te'vil" yaptıkları yönündeki eleştirileri kabul etmemişlerdir. Savunmaları mahiyet itibarıyla şöyledir: Zekatın, fakirin sabit hakkı olduğuna dair

⁸³ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, III/181; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II/671-675.

⁸⁴ İsnævî, *et-Temhid*, s. 373-374.

⁸⁵ Âmidî, *el-İhkâm*, III/52-53.

⁸⁶ Âmidî, *el-İhkâm*, III/52-53; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-müntehâ*, II/170; İbn Müflih el-Makdisî, *Usûlü'l-fıkh*, III/1047-1048; İbnü's-Sübkî *Rafu'l-hâcib*, III/468-469. Âmidî'nin ibaresi: "استنباط العلة من الحكم إذا كانت موجبة لرفعها" "كانت باطلة وكل معنى إذا استنبط من حكم باطل فهو باطل، لأنه يوجب بطلان أصله المستلزم لبطلانه." İcî'nin metni: "كانت باطلة" "كل معنى إذا استنبط من حكم باطل فهو باطل، لأنه يوجب بطلان أصله المستلزم لبطلانه" Makdisî, III/1048.

⁸⁷ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I/727.

⁸⁸ Bağdâdî, *el-Meûne*, I/411; Bâcî, *el-Müntekâ*, II/135.

nasslarla tayin ve tespit edilen bir durum söz konusu değildir⁸⁹, yani zekat fakirin hakkı değil ki nassın taşıyıcı veya iptali söz konusu olsun. Dolayısıyla “nassın ta’lî yoluyla taşıyıcı edildiği” iddiası temelsizdir. Aksine zekat, salt Allah hakları kategorisinde yer alan ve İslâm’ın, namaz, oruç, hac umdeleri gibi salt ibadet kapsamına giren bir vecibedir. Dolayısıyla zekatın Allah için ödenmesi vücup ifade etmektedir. Fakat Allah, bir başka nassla söz konusu bu hakkını düşürmüştür. O nass da “*Yeryüzünde yaşayan her canlının rızıkı yalnızca Allah’ın üzerindedir.*”⁹⁰ meâlindeki ayettir. Bu ayet, zekatın kıymetiyle de ödenebileceğine bizzat izin vermektedir. Yoksa sadece zekatı konu alan hadislerin ta’lîli yoluyla böyle bir hüküm verilmemiştir. İfadeyi biraz daha açmak gerekirse, Cenâb-ı Hak, yukarıda geçen ayetle genelde bütün mahlûkâtın, özelde fukaranın rızıklarını tekeffül ve vaat etmiş, “*Sadakalar fakirlere...mahsustur*”⁹¹ emriyle de bu tekeffül ve va’di kendi adına gerçekleştirmek üzere zenginleri yükümlü tutmuştur. Fakirlerin ihtiyaçlarının ne şekilde karşılanacağı da hadislerde koyun, sığır, deve vb. bazı hayvanların tesmiye edilmesiyle açıklığa kavuşturulmuştur. Fakat fakirlerin ihtiyaçlarının sadece nasslarda isimleri zikredilen nesnelere gerçekleştirilemeyeceği açıktır. Çünkü isimleri zikredilen eşya sınırlı, ihtiyaç kapsamına giren hususlar ise sınırsızdır. Ayrıca her fakirin bir değerine göre ihtiyaç duyabileceği şeyler de farklılık arz edebilir. Bu itibarla sınırsız ihtiyaçların salt bu tesmiye edilen eşya ile karşılanabileceğini öngörmek isabetli değildir. Aksine bu ihtiyaçlar ancak “mutlak anlamda mal” kapsamına giren eşya ile karşılanabilir. Bu nedenle hadislerde fakire ödenmesi öngörülen zekat, koyun veya başka bir hayvanın aynına/kendisine değil malî değerine yani kıymetine taalluk etmektedir. *Beş deveye bir koyunun zekat verilmesini* öngören hadiste Hz. Peygamber, deveyi koyuna zarf (koyunu içine alan kap) kılmıştır. Oysaki deve ile koyun arasında bir cins birliği bulunmamaktadır; koyunun aynı (zâtı-kendisi) deveye mevcut değildir. Hal böyle olunca bu hadisten de zekatta aynın verilmesinin şart olmadığı aksine mezkûr koyunla maliyetin kastedildiği anlaşılmaktadır⁹².

Edâdan amaç vaat edilen rızıkın yerine ulaştırılması ve fakirin ihtiyacının karşılanması olunca bu ulaştırma mezkûr koyunun kendisinin verilmesi şeklinde

⁸⁹ Zâriyât, 51/19 ve Meâric, 70/24-25. ayetlerde *zenginlerin mallarında fakirlerin hakkı bulunduğu* meâlinde ifadeler yer almaktadır. Bu ifadeler Hanefîler’in iddialarına karşı bir delil olarak düşünülebilir. Ama söz konusu ayetler zekata ilişkin olmayıp zekat dışındaki tatavvu’ sadakalar hakkındadır. Çünkü bu ayetler Mekki olup, zekatın farziyetini âmir ayetler hicri ikinci yılda Medîne’de nâzil olmuştur. Bilgi için bkz. Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, VI/4531-32; Erkal, *Zekat*, s. 22-48. Ayrıca mezkûr ayetlerde sadece iki sınıfın adı geçmektedir. Oysaki zekatın sarf yerlerinin ta’dâd edildiği Tevbe, 9/60. ayette zekat verilecek sekiz sınıf zikredilmektedir. Mezkûr ayetlerin zekata ilişkin oldukları kabul edilse bile Hanefîler’in tezlerine karşı bir gerekçe olmayacağı aksine onların tezlerini destekleyeceği düşüncesindeyiz. Çünkü ayette genel anlamda “mallardan” bahsedilmiş, bu mallara bir tahdit getirilmemiştir. Zaten Hanefîler de zekatta ödenmesi gerekli olan eşyanın hadislerde sayılanlarla sınırlı olmadığı, bunların bir örneklendirme ve kıymetlendirmede kriter olma özelliği taşıdıkları yoksa esas olanın malî değer taşıyan her türlü eşya olduğu tezini savunmaktadırlar. Yine muhtaçların, zenginlerin mallarında haklarının bulunması, onların bizatihi fakir olmaları veya zenginlerin zenginliklerinden kaynaklanmayıp, malın ve mülkün gerçek sahibi olan Allah’ın (bkz. Â-i İmrân, 3/26), bu görevi zenginelere havale etmesinden kaynaklanmaktadır (Yazarın notu).

⁹⁰ Hüd, 11/6.

⁹¹ Tevbe, 9/60.

⁹² Debûsî, *Takvîm*, s. 287-288; Serahsî, *Usûl*, II/167-169; a. mlf., *el-Mebsût*, II/157; Kâsânî, *Bedâiü’-sanâi’*, II/25-26; Ahsîketî, *el-Mezheb fi usûl’-mezheb*, II/163-164; Neseî, *Keşfu’-esrâr*, II/243-245; Abdülaziz Buhârî, *Keşfu’-esrâr*, III/596-599; Sadruşşerîa, *et-Tevdih*, II/531-533; Bâbertî, *el-İnâye*, II/191-192; Taftazânî, *et-Telvîh*, II/531-533; İbn Melek, *Şerhu’-Menâr*, s. 27; Aynî, *el-Binâye*, III/409; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadir*, II/191-193; Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl* (İzmirî şerhiyle), II/293-294.

olabileceği gibi kıymetinin ödenmesi şekliyle de olabilir. Kıymetinin ödenmesi daha da uygundur. Çünkü meselâ bir koyunun kendisi ile fakir, sadece et yeme ihtiyacını karşılayabilecek iken kıymetiyle çok çeşitli ihtiyaçlarını karşılayabilecektir. Bir tarafta bütün ihtiyaçların zikredilen nesnelere karşılanmasının mümkün olamaması, diğer tarafta Allah'ın bütün fakirlerin hatta mahlukatın rızkını vaat ve tekeffül ettiği gerçeği ortada olunca, vaat olunan rızıkların sahiplerine ulaştırılması emri, zarûrî olarak naslarda tesmiye edilen maddelerin kıymetiyle de ödenebileceğini mümkün kılmaktadır. Bir başka ifadeyle zekata konu olan eşyanın, kıymetiyle de ödenebileceği, nassın zarûrî-iktizâf (darûratü'n-nass) bir sonucudur. Nassın iktizası ile ulaşılan bir hüküm ise bizzat nassın kendisiyle sabit olan hüküm gibidir. Dolayısıyla bahse konu meselede zekata konu olan malları tayin eden nasların hükmünü iptal eden ve arzuya istinad eden bir ta'lîlin yapılması söz konusu değildir. Yapılan işlem ta'lîl kabul edilse bile bu, nassın iptali anlamına gelmemekte aksine böyle bir ta'lîl ile zekat mahalli meselâ hem koyuna hem de kıymetine teşmil edilmekte dolayısıyla zekat mahallinin alanı genişletilmiş olmaktadır. Hâsılı zekatın illeti fakirin ihtiyacının giderilmesidir. Bu da yerine göre aynın, yerine göre de kıymetin ifâsı şekliyle olabilir. Rivayetlerde bazı hayvan ve eşyanın zikredilmiş olması, zekata konu olabilen ama hadislerde isimleri zikredilmeyen meselâ bir takım ticaret malları gibi hem kıymetlendirmede (takvîm) bir ölçüt, hem de yetiştiriciler için ödeme bir kolaylık sağlama amacına matuftur. Çünkü mükellefin elinin altındaki ürün, eşya veya hayvan cinsinden ödeme yapması daha kolaydır⁹³.

b) Hanefî fakîhi Aynî (855/1451), Kur'an naslarının haber-i vâhidle takyid edilemeyeceği konusunda ulemânın ittifakı bulunduğunu hatırlatarak muhalif fakihlerin, zekatta kıymet ödemesinin mümkün olamayacağı bağlamında yukarıda ileri sürdükleri iddialar yerine neden bu hususu dikkate almadıklarını sorgular. Yani Aynî, muhalif fakihlere meâlen şöyle demektedir: Zekatta kıymet ödemesinin mümkün olmadığı yönünde temel aldığınız rivayetler haber-i vâhid derecesindedir. Haber-i vâhid gibi zannî bir delil ise Kur'an nassı gibi kat'î bir delili takyid edemez. Dolayısıyla mezkûr ayetler mücebince zekatta kıymet ödemesi de caizdir⁹⁴.

c) Muhalif hukukçuların, Hanefîler'in temel aldığı Muâz uygulamasının zekata değil de cizyeye ilişkin olduğu bu nedenle söz konusu uygulamanın zekatta kıymet ödemesi konusuna delil getirilemeyeceği yönündeki iddialarına karşı olarak da İbn Hacer el-Askalânî (852/1448) gibi Şafîî bir muhaddis dahi bu hadisin bağlamının zekata ilişkin olduğu görüşünün daha isabetli olduğunu söylemiştir⁹⁵. Kaldı ki – yukarıda da zikredildiği üzere-esasında Hanefî hukukçular, zekatın aynı yerine

⁹³ Debûsî, *Takvîm*, s. 287-288; Serahsî, *Usûl*, II/167-169; a.m.f., *el-Mebsût*, II/157; Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi*, II/25-26; Ahsiketî, *el-Mezheb fi usûli'l-mezheb*, II/163-166; Neseî, *Keşfu'l-esrâr*, II/243-245; Abdülaziz Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, III/596-599; Sadruşşerîa, *et-Tevdîh*, II/531-533; Bâbertî, *el-İnâye*, II/191-192; Taftazânî, *et-Telvîh*, II/531-533; İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, s. 27; Aynî, *el-Binâye*, III/409; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, II/191-193; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl* (İzmirî şerhiyle), II/293-294.

⁹⁴ Aynî, *el-Binâye*, III/409.

⁹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII/68-69; Tehânevî, *İ'lâû's-Sünen*, IX/41.

kıymetinin de ödenebileceği konusunu cizyedeki uygulamaya kıyas ederek de temellendirmeye çalışmışlardır⁹⁶.

b) Şartlı Kabul Eden Görüş

Bazı fakihler veya bazı mezhepler her zaman değil de bazı özel durumlarda zekatta aynın yerine kıymetinin ödenebileceğine hükmetmişlerdir. Bir başka ifadeyle zekatta kıymet ödemesini kabul etmeyen fakihler, değişen ve gelişen şartlar karşısında kısmen de olsa kıymet ödemesine cevaz vermişlerdir. Şimdi bu yaklaşımlara göz atalım.

ba) Zarûret Hali

Şafîî fukahâsı zekatta kıymetin ödenebileceği durumları zaruret hali ve devlet başkanının emriyle sınırlandırmışlardır. Şöyle ki, meselâ beş deve mukâbili bir koyun zekat vermesi gereken şahıs bu koyununu kaybetse ve tekrar ele geçiremese bu durumda zekatını dirhem cinsinden yani kıymetiyle ödeyebilir. Çünkü burada zekat yükümlüsünü ödemeyi bu şekilde yapmaya zorlayan fiilî bir durum; bir zarûret hali mevcuttur. Diğer taraftan devlet başkanı (siyasî otorite)'nin da tasarruf yetkisi ve müeyyide gücü bulunduğundan böyle bir uygulama halinde aynın yerine kıymetin ödenmesi caizdir⁹⁷.

İhtiyaç-zarûret halinde kıymetin ödenebileceğine dair Ahmed b. Hanbel'e ait bir görüş de rivayet edilmiştir⁹⁸. Bununla birlikte Hanbelî fakîhi Merdâvî (885/1480) ve Ruhaybânî (1243/1827), ihtiyaç ve maslahat sâikiyle dahi olsa zekat ve fitrede -ister sâime isterse hubûbat cinsinden olsun-kıymetin ödenmesinin caiz ve yeterli olamayacağına özellikle vurgu yapmışlardır. Bu yaklaşıma göre böyle bir uygulama ilgili nasların bulunmasına bir harekettir, dolayısıyla hiçbir durumda kıymet ödemesi geçerli değildir⁹⁹.

Konu etrafındaki görüşlerini dile getiren İbn Teymiye (728/1327) ise, normal şartlarda zekatın kıymetinin ödenmesine sıcak bakmaz. Ona göre böyle bir cevazın verilmesi halinde, ödeme muhtemelen değeri düşük maddelerle yapılabilecek, bu da fakirin zarara uğramasını sonuçlayabilecektir. Zekatın, özü itibarıyla fakirin yararına merhem olma, eksikliklerini telâfi etme gayesi taşıdığı ifade eden müellif, bunun da zekatın hem miktar hem de belirlenen cins olarak ifâsıyla mümkün olabileceğine ayrıca vurgu yapar. Bununla birlikte ihtiyaç, adalet veya bir maslahata binâen ayn yerine kıymetin de ödenmesinde bir sakınca görmez. Bu cümleden olarak meselâ beş deve karşılığı bir koyun zekat vermesi gereken mükellefin yanında koyun bulunmaması durumunda onun yerine kıymetini vermesi yeterlidir; başka bir kente giderek bir koyun satın almak suretiyle ödeme yapma külfetine sokulmaz. Zekat alacak şahısların malın aynını değil de kıymetini talep etmeleri durumunda da kıymet ödemesi caizdir. Çünkü bu işlem zekat alacaklılarının yararına olan bir harekettir. Kıymet ödemesinin geçerli olduğu bir diğer durum da zekat toplama yetkisi bulunan

⁹⁶ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, II/193; Aynî, *el-Binâye*, III/410.

⁹⁷ Nevevî, *el-Mecmû'*, VI/404-405; Emîr Abdülazîz, *Fikhu'l-kitâb ve's-Sünne*, III/2474.

⁹⁸ İbn Teymiye, *Mecmûu fetâvâ*, XXVI/46; Merdâvî, *el-İnsâf*, III/65.

⁹⁹ Merdâvî, *el-İnsâf*, III/65; Ruhaybânî, *Metâlib*, II/43, 114.

memurun bu yöndeki uygulamasıdır. Çünkü zekat memuru siyasi otoritenin temsilcisidir ve gerekli gördüğü bir maslahata binâen böyle bir tasarrufa başvurmuştur¹⁰⁰.

bb) Ticaret Malları

Zahirî fukahâsı, naslarda belirtilmediği gerekçesiyle ticaret mallarından hiçbir şekilde zekat verilemeyeceği görüşünü taşımaktadırlar¹⁰¹. Bu bağlamda İbn Hazm, Hz. Peygamber, ticaret mallarından zekat vermenin farz olduğunu ifade etmiş olsaydı, ödeme vakti, miktarı, ödemenin ticaret mallarının ayından mı, yoksa kıymeti üzerinden mi yapılacağı, kıymetlendirmenin nasıl olacağı gibi hususları mutlaka beyan ederdi. Böyle bir durum söz konusu olmayınca ticaret mallarında zekat ödenmesi mümkün değildir¹⁰², demektedir.

Hanbelî mezhebinde velev ki bu mallar hayvan cinsinden dahi olsa ticarete konu malların zekatları kendilerinden verilemez. Aksine kıymetleri üzerinden nakdî olarak ödenir. Kıymetlendirme altın veya gümüşle yapılır¹⁰³. Şafii¹⁰⁴ ve Mâlikî¹⁰⁵ mezhebinde hâkim olan görüşe göre ise ödeme ticaret mallarının aylarından değil kıymetleri üzerinden yapılır. Hanefî hukukçular ise diğer eşyada olduğu gibi ticaret mallarının zekatında da edanın söz konusu malların kendilerinden yapılabileceği gibi, kıymetleri üzerinden de yapılabileceği, bu konuda mükellefin muhayyer olduğunu belirtmişlerdir¹⁰⁶.

Ticaret malları, hayvan, tarım ürünleri ve nakit gibi zekat için bizatihi asıl değildir. Çünkü şerîat, ticaret malları için cins ve miktar olarak bir nisap belirlememiştir. Bu da gayet doğaldır. Çünkü ticarete konu olabilecek mallar sınırlandırılmayacak derecede fazla ve çeşitlidir. Her bir madde için ayrı bir nisabın tayin edilmesi pratikte mümkün değildir. Bu itibarla ticaret mallarında nisabın ölçüsü altın ve gümüşteki nisap olduğu konusunda ittifak edilmiştir¹⁰⁷.

3-Değerlendirme

Zekatta kıymet ödemesine cevaz vermeyen cumhûrun, nasların lafzını esas aldıkları ve meselenin taabbüdî boyutuna vurgu yaptıkları görülmektedir. Cumhûr, ayrıca Hanefî fukahâsını bu konuda uzak te'vil yapmak ve nassın hükmünü tağyir etmekle de itham etmişlerdir. Buna karşın Hanefî hukukçuları nassı tağyir ve ta'lîl etmediklerini aksine zekatta kıymet ödemesinin cevazının bizzat Kur'an

¹⁰⁰ İbn Teymiye, *Mecmûu fetâvâ*, XXV/82-83. Ayrıca bkz. s. 46.

¹⁰¹ İbn Hazm, el-Muhallâ, IV/40 vd; Aşkar, "el-Usûlü'l-muhâsebiyye fi't-takvîm", *Kadâya'z-zekât*, I/25-26.

¹⁰² İbn Hazm, el-Muhallâ, IV/40 vd.

¹⁰³ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II/623-624; Ruhaybânî, *Metâlib*, II/96; Karadâvî, *Fıkhü'z-zekât*, I/337-338.

¹⁰⁴ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, III/285; Rüyânî, *Bahru'l-mezheb*, IV/163-164, 169-170; Bağavî, *et-Tehzîb*, III/101; Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, s. 251.

¹⁰⁵ Bağdâdî, el-Meûne, I/371; İbn Cüzey, *el-Kavâninü'l-fıkhîyye*, s. 92; Hâlid Abdurrahman, *Mevsûatü'l-fıkhî'l-Mâlikî*, III/330-331; Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletühû*, II/795.

¹⁰⁶ Kâsânî, *Bedâiü-sanâir*, II/21; *el-Fetâvâ'l-Hindîyye*, I/179-180.

¹⁰⁷ Aşkar, "el-Usûlü'l-muhâsebiyye fi't-takvîm", *Kadâya'z-zekât*, I/28.

nasslarına dayandığını ortaya koymaya çalışmışlardır. Biz de bu konuda Hanefî yaklaşımının daha isabetli olduğunu düşünüyoruz. Kanaatimize göre bazı hadislerinde Hz. Peygamber'in, ödeme şeklini değişik hayvan türü veya para/dirhem cinsinden tayin etmiş olması, sadece mezkûr durumlara özgü olmayıp, aksine zekata konu olan her eşyaya şamildir. Dolayısıyla zekatta kıymet ödemesinin mesnedinin birinci derecede Hz. Peygamber'in sünneti olduğunu söyleyebiliriz. Peygamber'in güvenini kazanan ve ashabın müctehidler arasında yer alan Muâz b. Cebel'in fiilî uygulaması da bazı itirazlara rağmen meseleyi vuzûha kavuşturabilecek niteliktedir. Zekatta fakirin yararının ön plana çıkarılması ve kolaylaştırma ilkesi de ayrıca ileri sürülebilecek bir diğer gerekçedir. Yukarıda detaylı olarak verildiği üzere Hanefî fukahâsının gerekçeleri daha muknî görülmektedir. Mecelle mazbatasında bazı görüşlerin tercih gerekçesi bağlamında "**nâsa erfak ve maslahat-ı asra evfak olmak hasebiyle ihtiyar olunmuş**"¹⁰⁸ şeklinde bir ifade kullanılmıştır. Bu gerekçeyi zekat konusuna teşmil etmek de mümkündür. Çünkü kıymet ödemesi hem çağın gerçeklerine hem de yoksulların maslahatına en uygun bir ödeme şekli olarak gözükmektedir.

Günümüzde "kıymet" telaffuz edildiğinde ilk etapta "nakit (altın-gümüş ile günümüzde kullanımda olan paralar) anlaşılması olmaktadır. Ticarî tedâvülün nakitle yapılmış olduğu dikkate alındığında böyle bir algılama doğaldır¹⁰⁹. Ama kavramsal çerçeve başlığı altında da arz edildiği gibi kıymet sadece nakitten ibaret değildir. Bu nedenle ilk teşrîf kılındığı dönem itibarıyla zekata tâbi kalemler arasında bir değer eşitliği mevcut iken günümüzde bu denge bazı malların lehine, bazılarının da aleyhine bozulmuş, dolayısıyla günümüzde zekat nisabında kıymetlendirmede hangi maddenin esas alınacağı sorunu tartışılmaya başlanmıştır¹¹⁰. Bu tartışmalar bir yana bizim söylemek istediğimiz acaba bu ödeme nakit dışında başka bir maddeyle de yapılamaz mı, söz gelimi TL. üzerinden zekat vermesi gereken bir mükellef bu zekatını gıda maddesi olarak veya elbise olarak ödeyebilir mi? Veya bir eczacı ilaçlara mahsûben zekatını bir öğrenciye kırtasiye olarak ödeyebilir mi? Hanefîler'in kıymet ödemesi icihadlarında bu yönde bir kayıtlamanın bulunmadığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda bu yaklaşımı sarahaten görmek mümkündür. Meselâ Debûsî (430/1040)'nin ifadesine göre para cinsinden (dirhem) zekat yükümlüsü olan bir şahsın zekatını dirhem cinsinden değil de meselâ buğday veya başka bir madde cinsinden ödemesi caizdir. Çünkü ilgili nasslar ile hedeflenen gaye fakirin açığının kapatılması ve ihtiyacının karşılanmasıdır. Bu gaye zekat verilecek malın aynıyla değil de kıymetinin ödenmesi şekliyle de sağlanabilir¹¹¹. Yine İbn Âbidîn (1252/1836), bir zengin, geçimini sağladığı bir yetime, zekatına mahsûben elbise giydirmesi veya gıda maddesi vermesi şekliyle de bu vecîbenin yerine getirilmiş olacağını kaydetmektedir. Çünkü temlik gerçekleşmiştir¹¹².

¹⁰⁸ Bkz. Mecelle mazbatası, s. 12.

¹⁰⁹ Bkz. kıymet-semen ilişkisi Tehânevî, *Keşşâf*, II/1356, "Kıymet", *el-Mevsâtü'l-fikhiyye*, XXXIV/132; "Semen", *el-Mevsâtü'l-fikhiyye*, XV/25.

¹¹⁰ Bkz. Karadâvî, *Fikhu'z-zekât*, I/263-269.

¹¹¹ Debûsî, *Te'sîsü'n-nazar*, s. 112.

¹¹² İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, II/257.

Günümüz İslâm hukukçularından Hamdi Döndüren'in ifadeleri de şöyledir: "Zekatta gaye yoksulun ihtiyacının karşılanmasıdır. Bu, malın kendisiyle olabileceği gibi çoğu zaman kıymetinin verilmesi şekliyle de olabilir. Böylece yoksul kendi ihtiyacını bu bedelle karşılayabilir. Bu duruma göre, bir zekat mükellefi altının zekatı için, kıymeti kadar gıda maddesi veya kumaş verebilir. Yine sâime hayvanlar veya ticaret malları için de nakit para verebilir. Ancak bu konuda yoksullar için yararlı olanı tercih etmek daha uygundur"¹¹³. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Hanefî fukahâsı aynın yerine kıymetinin ödenmesi halinde bu ödemenin mutlaka nakit cinsinden olmasını şart koşmamışlardır. Aksine bu kıymetin ayn olarak tediyesi de caizdir¹¹⁴. Şu kadar var ki ödemenin anlamlı olması gerekir. Anlamlı olmasıyla zekat olarak verilen malın gerçek anlamda yoksulun sıkıntısına merhem olmasını ve malın kaliteli olmasını kastediyoruz. Aksi halde amaç gerçekleşmiş olmaz. Sözgelimi eczacı bir şahsın hasta olmayan bir kişiye veya hasta olduğu halde hastalığına çare olmayan ilaçları vermesi pek anlamlı olmayabilir. Çünkü bu kez zekat ödenen kimseye başka bir külfet yüklenmiş olmaktadır. Elindeki ilaçları satmak istediğinde belki bu kişi bir takım bürokratik engellerle karşılaşabilecek veya ilaçları satabilmek için kapı kapı dolaşacaktır. Aynı şekilde meselâ beyaz eşya ticaretiyle işigal eden bir şahsın zekatını bir öğrenciye kırtasiye veya elbise cinsinden ödemesi oldukça anlamlı olabilir. Ama yaşlı ve okuma yazması bulunmayan bir şahsa kırtasiye cinsinden ödeme yapılması anlamlı olmayabilir.

Ödemenin her zaman nakit üzerinden yapılması da anlamlı olamayabilir. Şöyle ki; ülkemizde ailesinin geçimini temin etmeyen hatta aylık geliri olduğu halde bunu ailesine harcamayıp kumara ve içkiye vb. yatıran aile reislerinin bulunduğu maalesef bir vâkıdır. Ödemenin nakit şeklinde yapılması halinde bu paraların bahse konu aile reisleri tarafından aile bireylerinin elinden zorla da olsa alınıp tekrar meşrû olmayan yerlere harcanması mümkündür. Dolayısıyla bu tür mağdur ailelere ödemenin nakit yerine gıda, elbise, kırtasiye vb. şeklinde yapılması daha isabetlidir. Yine hangi tür olursa olsun zekat olarak ödenen malların "adet yerini bulsun veya yasak savma kabilinden değil de kalitesi uzmanlar tarafından onaylanabilecek bir nitelikte olması da önemlidir. Çünkü Kur'an'da "...Size verildiğinde gözünüzü yummadan alamayacağınız derecede kötü/kalitesi düşük malı hayır diye vermeye kalkışmayınız."¹¹⁵ buyurularak bu yaklaşımın bir tür hile olduğuna dikkat çekilmektedir.

B-KURBAN'DA KIYMET ÖDEMESİ

Fıkıh terminolojisinde kurban (udhiyye); belirli vakitte (kurban bayramı günlerinde) belirli şartları taşıyan hayvanı ibadet maksadıyla usûlüne göre boğazlamak, ya da bu şekilde boğazlanan hayvan demektir¹¹⁶.

¹¹³ Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, s. 538-539.

¹¹⁴ Bkz. *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, I/181; Aşkar, "el-Usûlü'l-muhâsebiyye fi't-takvîm", *Kadâya'z-zekât*, I/16; Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, I/138.

¹¹⁵ Bakara, 2/267.

¹¹⁶ Kurban'ın tanımı ve hükmü konusunda geniş bilgi için bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, III/365; Bağdâdî, *el-Meûne*, I/657 vd; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VI/3 vd; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, IV/458-462; Merğînânî, *el-Hidâye*, IV/70; Burhânüddîn el-Buhârî, *el-Muhîttü'l-burhânî*, VIII/455 vd; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI/95 vd;

Kurbanın (udhiyye) meşruiyeti yani aynî bir ibadet olduğu konusunda bütün İslâm hukukçuları görüş birliği içerisinde¹¹⁷ olup hukukîliğinin temeli Kur'an¹¹⁸ ve hadis nasslarına¹¹⁹ dayanmaktadır. Hal böyle olunca İslâm tarihinde kurbanın nev-i şahsına münhasır İslâmî bir ritüel olduğunu kabul etmeyen bir İslâm bilgini çıkmamıştır. İhtilaf, kurbanın fikhî hükmü konusunda cereyan etmiş olup cumhuru oluşturan fukahâ bunu müekked sünnet olarak kabul ederken, Hanefîler vâcip olduğuna hükmetmişlerdir. Klasik fıkıh müdevvenâtında "kurbanlık hayvanın kesilmesinin mi yoksa kesilmeksizin kıymetinin ödenmesinin mi daha faziletli olduğu" yönündeki tartışmaların arka planında bu ihtilafın yattığını düşünüyoruz. Çünkü nasslarda kurban kesmenin farz hükmünde olduğu kat'î olarak tasrih edilmiş veya ulemâ arasında icmâ oluşmuş olsaydı bu kabil bir tartışma ve ihtilafa mahal ve imkan olmayacaktı. Nitekim zekatta kıymet ödemesi bahsinde bu durumu yakından görmüş olduk. Zekatın farziyyeti konusunda ihtilaf bulunmadığından fakihler zekatın aynı veya kıymetinin ödenmesinin fazileti üzerinde değil, zekata tâbi bir malın aynının yerine kıymetinin ödenmesinin caiz olup olamayacağını tartışmışlardır. Dolayısıyla kurbanın kesilmesinin mi, yoksa kıymetinin ödenmesinin mi daha faziletli olacağı tartışmalarının temelinde kurban kesmenin fikhî hükmü yatmaktadır. Buradan hareketle cumhur, kesmeye özgü günlerde (eyyâm-ı nahr) kesmenin, kıymetini tasadduk etmekten daha faziletli olduğunu kabul etmektedir. Böyle bir kabul, zimnen, faziletli olmasa bile kıymetinin tasaddukunun caiz olabileceği düşüncesini uyandırmaktadır. Aksi halde böyle bir tartışmanın içerisine girmezlerdi.

Kurbanın kıymetini ödeme ifadesiyle kurbanlık hayvanın, kurban kesilmesine özgü günlerde kesilmeyerek yerine kıymetinin sadaka olarak ödenmesi kastedilmektedir. Kurban Bayramı geçtikten sonra hayvanın kıymetinin tasadduk edilebileceği hususunda zaten tereddüt bulunmamaktadır. Şimdi bu görüşleri ve gerekçelerini daha yakından görmeye çalışalım:

1-Kurban Kesmenin Kıymetini Ödemeden Daha Faziletli Olduğu Görüşü

Hanefî, Şafîî, Mâlikî ve Hanbelî fakihlerinin oluşturduğu İslâm hukukçularının çok büyük çoğunluğu kurbanlık hayvanın kesilmesinin kıymetinin (semen) ödenmesinden daha faziletli olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca Rabîa (136/753) ve

Hillî, *el-Muhtasarü'n-nâfi'*, s. 91; Zeyleî, *Tebyînü'l-hakâik*, VI/2; Bâbertî, *el-İnâye*, IX/504 vd; İbnü'l-Murtezâ, *el-Bahru'z-zehhâr*, IV/310 vd; Kâdizâde, *Netâicü'l-efkâr*, IX/504 vd; Behütî, *Keşşâfü'l-kinâ'*, II/615; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, VI/312 vd; Şevkânî, *Neylül-evtâr*, VI/126-132; Uleyş, *Minehu'l-celil*, II/465 vd; Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletühü*, III/594 vd; Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, s. 607-621; Gözübenli, "Kurban", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, III/94-105; Bardakoğlu, "Kurban", *DİA*; XVI/436-440; a. mlf, "Kurban", *DİA İlmihal*, II/1-11; Çalış, "Kurbanın Dinî Hükümü ve Fert Ya da Aile Adına Kesilmesi Tartışmaları", *İslâm Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2004, Sy. III, s. 211-230.

¹¹⁷ İbn Kudâme, *el-Muğni*, XI/95; İbnü'l-Murtezâ, *el-Bahru'z-zehhâr*, IV/310; Ebü Ceyb, *Mevsûatü'l-icmâ*, I/105.

¹¹⁸ Hacc, 22/32-34, 36; Sâffât, 37/107; Kevser, 108/2.

¹¹⁹ Bkz. Buhârî, Edâhî, 1; Tirmizî, Edâhî, 1, 11; İbn Mâce, Edâhî, 2; Ahmed b. Hanbel, II/321; Dârimî, Edâhî, 2; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX/435 vd; Zeyleî, *Nasbu'r-râye*, VI/73 vd; Tehânevî, *İlâû's-Sünen*, XVII/212 vd; Wensinck, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzî'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, "Dahv" md, III/487-495.

Ebu'z-Zinâd (131/748) da bu görüştedirler¹²⁰. Rabîa, kurban kesmenin yetmiş dinarı sadaka olarak vermekten¹²¹, İbn Müseyyeb (94/712) de yüz dirhem tasadduk etmekten daha faziletli olduğunu söylemişlerdir¹²². Yine İbn Teymiye (728/1327), udhiye, akîka ve hedy kurbanlarının kesilmelerinin kıymetlerini/semenlerini tasadduktan efdal olduğunu kaydettikten sonra malî gücü yerinde olan ve bu maliyle Allah'a takarrubu arzulayan kimselerin kurban kesmeleri gerektiğini vurgulamıştır¹²³.

Bu görüşte olan hukukçuların gerekçelerini şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Kurban İslâm'ın apaçık şîârlarından¹²⁴ biridir¹²⁵.

b) Bir hadislerinde Hz. Peygamber, nahr günlerinde, insanoğlunun, Allah'a, kurban kesmeden (irâke-i dem) daha sevimli gelen bir amel işlemiş olamayacağını beyan etmiştir¹²⁶. Peygamber'in bu beyanı kurbanın bizzat kesilmesinin kıymetini tasadduk etmekten daha faziletli olduğunu sarahaten ortaya koymaktadır¹²⁷.

c) Gerek Hz. Peygamber gerekse onun irtilalinden sonra Râşid halifeler kurban kesme (tadhiyye) işlemini icra etmişlerdir. Kıymetini tasadduk daha faziletli olmuş olsaydı, mutlaka kesme işleminden tasadduka yönelirlerdi¹²⁸.

d) Sadakanın, kesmeye tercih edilmesi Hz. Peygamberin uygulaya geldiği sünnetini terke götürür¹²⁹.

e) Kurbanın vücûbu konusunda ihtilaf edilmiştir. Dolayısıyla sünnet olabileceği gibi vâcip de olabilir. Tasadduk ise salt tatavvu'¹³⁰dur. Bu durumlar dikkate alınarak (ihtiyaten) kurban kesilmesi efdaldır¹³¹.

f) Kurban kesmek bayram namazı gibi (Şafîî ve Mâlikîler'e göre) müekked sünnetlerdendir¹³². Müekked hükmünde olan diğer sünnet namazlar, nasıl ki tatavvu'

¹²⁰ İbn Kudâme, *el-Muğni*, XI/96; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'an*, XVI/107; Zeydân, *el-Mufasssal*, II/447; Affâne, *el-Mufasssal fi ahkâmî'l-udhiyye*, s. 38-39.

¹²¹ Karâfî, *ez-Zahîra*, IV/140-141.

¹²² Abdurrezzâk, *el-Musannef*, IV/388. En سعيد بن المسيب قال: لأن أضحى بئساة أحب إلي من أن تصدق بمئة درهم.

¹²³ İbn Teymiye, *Mecmûu fetâvâ*, XXVII/304.

¹²⁴ Hacc, 22/32-34; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI/3403.

¹²⁵ Nevevî, *el-Mecmû'*, VIII/404; Tehânevî, *l'âû's-sünen*, XVII/282.

¹²⁶ عن عائشة رضي الله عنها ان النبي صلى الله عليه وسلم قال: "ما عمل ابن آدم يوم النحر عملا أحب الى الله من هراقة دم وإنه لتنتى يوم القيامة بقرونها واطلافها واشعارها وان الدم ليقع من الله عز وجل بمكان قل ان يقع على الارض فطيبوا بها نفسا". Tirmizî, *Edâhî*, 1; İbn Mâce, *Edâhî*, 3; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV/438; Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, VI/128-132; Tehânevî, *l'âû's-sünen*, XVII/222; Kurban kesmenin fazileti hakkındaki diğer hadisler ve değerlendirmeleri için bkz. Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, VI/128-130.

¹²⁷ İbn Kudâme, *el-Muğni*, XI/96; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'an*, XVI/108; Behûtî, *Şerhu Münteha'l-irâdât*, II/620; Ruhaybânî, *Metâlib*, II/473.

¹²⁸ İbn Kudâme, *el-Muğni*, XI/96; İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Kâfî*, I/543; Aynî, *el-Binâye*, XI/34; Behûtî, *Şerhu Münteha'l-irâdât*, II/620; Ruhaybânî, *Metâlib*, II/473.

¹²⁹ İbn Kudâme, *el-Muğni*, XI/96.

¹³⁰ Fıkıh terminolojisinde tatavvu' bir kaç anlamda kullanılmıştır. 1) Farz ve vâcip üzerine yapılan ziyade veya vâcip dışındaki bir taata özgü veya kesin bir tarzda talep edilmeyen amellerin ortak ismi olarak kullanılmaktadır. Bu tanımlamaya göre tatavvu' kapsamına sünnet, müstehap ve nafle, ihsan gibi kavramlar girer ki bunlar müterâdîf lafızlardır. 2- Farz, vâcip ve sünnet dışında kalan hususlardır ki şerfiatta yapılması terk edilmesinden daha hayırlı amelleri kapsar. 3- Hakkında özel bir delil bulunmayan aksine şahsın ilk defa kendisi tarafından başlatılan amellerdir. Genel anlamda tatavvu'un, farz ve vâcip kapsamın giren ameller dışındaki fiiller olduğu söylenebilir. Bu noktadan hareketle tatavvu', sünnet, nafle, mendûb, müstehap ve murağğabun fih (yapılması teşvik edilen) gibi kavramların müterâdîf oldukları görülmür. Meselâ kişinin farz olan zekattan fazla veya kendisine zekat farz değilken yardımda bulunması bir tatavvu'dur. Bkz. "Tatavvu'", *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye*, XII/146-172; Kal'acî-Kuneybî, *Mu'cemu lüğati'l-fukahâ*, s. 134; Yazır, *Fıkıh İstilahları Kamusu*, VI/262.

¹³¹ Nevevî, *el-Mecmû'*, VIII/404; Molla Hüsrev, *Durer*, II/334; Şurunbilâli, *Ğunye*, II/334; Tehânevî, *l'âû's-sünen*, XVII/282. Şurunbilâli, *Ğunye*, II/334.

¹³² Bayram namazları Hanefî mezhebine göre vâcip, Şafîî ve Mâlikî mezheplerine göre müekked sünnet, Hanbelî mezhebinin kuvvetli görüşüne göre de farz-ı kifâyedir. Bkz. Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletühü*,

hükmünde olanlardan daha faziletli ise, müekked hükmünde olan kurbanın kesilmesinin diğer nafîle ibadetlerden; sadakalardan daha faziletli olacağı açıktır¹³³.

g) Bazı Hanefî kaynaklarında şu görüşlere yer verilmiştir: Nahr günlerinde kurbanın kesilmesi (irâke-i dem) kıymetinin tasadduk edilmesinden daha faziletlidir. Çünkü zâhirü'r-rivâyeye göre zengin açısından kurban kesmek vâciptir. Ebû Yusuf'un bir görüşüne göre ise müekked sünnettir. Kurbanın kıymetini (semen) ödemek ise mahza tatavvü'dür. Vâcip veya sünnetin tatavvu'dan efdal olduğu konusunda ise şüphe yoktur. Öte yandan hayvanın kesimi yani rüknü (tadhiye) vaktinin çıkmasıyla fevt olur. Oysaki sadaka için muayyen bir vakit bulunmamaktadır¹³⁴.

h) Sadakanın, kurbanlık hayvanın boğazlanmasına tercihi uygun değildir. Çünkü sadakanın külfeti daha azdır. Buna karşın udhiyede satın alma, bakımını yapma, kesim vaktine kadar muhafaza etme, kesimden sonra dağıtma vb. hususlardan kaynaklanan külfetlerin hepsi karşılığı bir sevap vardır¹³⁵.

Cumhûru oluşturan fukahânın gerekçeleri genel olarak bu şekildedir. Belirtildiği gibi bazı Hanefî kaynaklarında da aynı gerekçelere yer verildiği görülmektedir. Fakat bazı Hanefî kaynaklarında ise sadakanın kesinlikle irâke-i dem yerine geçemeyeceği vurgulanmaktadır. Bu konuda en açık ifadelere yer veren Kâsânî (587/1191), görüşünü adeta yerleşik bir kural gibi şöyle dile getirmektedir: **Kurbanda vücûb irâke-i deme taalluk etmektedir. Vücûb hükmünün namaz, oruç ve benzeri ibadetler gibi muayyen bir fiile taalluk etmesi halinde o fiil yerine başka bir şeyin kâim olamaması genel bir kuraldır. Ama zekat böyle değildir. Çünkü zekat, kolaylaştırma prensibi üzerine kurulmuştur**¹³⁶.

Kurbanlık hayvanı boğazlama yerine kıymetini tasadduk etmenin hem câiz olmayacağı, hem de kurban yerine geçmeyeceği düşüncesinde olan Hanefî hukukçularının diğer gerekçeleri de şöyledir:

Kurbanda îfâsı vâcip olan husus, hayvanın kanının akıtılmasıdır. Bu nedenle, söz gelimi boğazlanan bir kurbanlık hayvanın eti, henüz fakirlere dağıtımı yapılmadan önce bir şekilde telef olsa, mükellefin ayrıca (başka bir hayvan kesme veya bedelini tasadduk etme gibi) bir şey yapması gerekmez. Çünkü o, yükümlülüğünü yerine getirmiştir. Diğer taraftan irâke-i dem, kıymetlendirmeye konu olamayacağı gibi ma'kûlü'l-ma'na da değildir. Yani teşrîf gerekçesi akılla tespit edilemez. Bu nedenle kurban edilecek hayvanın aynı yerine kıymeti tasadduk

II/363; Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, s. 337; Apaydın, "Bayram Namazı", *DİA. İlmihal*, I/306; Gözübenli; "Bayram", *İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, I/221.

¹³³ İbn Rüşd (ced), *el-Mukaddimât ve'l-mümeħhidât*, I/435; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XV/107; Karâfî, *ez-Zahîra*, IV/140-141; Mevâk, *et-Tâc ve'l-iklîl*, IV/372; Uleyş, *Minehu'l-celîl*, II/475. Krş. Aynî, *el-Binâye*, XI/34.

¹³⁴ Merğînânî, *el-Hidâye*, IV/73; Bâbertî, *el-İnâye*, IX/513; Aynî, *el-Binâye*, XI/34; Molla Hüsrev, *Durer*, II/334; Tûrî, *Tekmiletü Bahri'r-râik*, VIII/200; Şurunbilâlî, *Ğunye*, II/334.

¹³⁵ Affâne, *el-Mufasssal fi ahkâmi'l-udhiyye*, s. 39.

¹³⁶ لأنَّ الوجوبَ تعلقٌ بالارافة والاصلُ أنَّ الوجوبَ إذا تعلقَ بفعلٍ معيَّنٍ أنَّه لا يقومُ غيرهُ مقامه كما في الصلاة والصوم وغيرهما ، بخلاف الزكاة لأنَّ لأنَّ الوجوبَ تعلقٌ بالارافة والاصلُ أنَّ الوجوبَ إذا تعلقَ بفعلٍ معيَّنٍ أنَّه لا يقومُ غيرهُ مقامه كما في الصلاة والصوم وغيرهما ، بخلاف الزكاة لأنَّ

Kâsânî, *Bedâi'*, V/66-67.

edilemez. Kıymetin tasadduku ancak vâcip olan kurbanın eyyâm-ı nahr denen günlerde kesilememesi halinde söz konusu olabilir¹³⁷.

Ünlü Hanefî hukukçusu Serahsî (483/1091) de, “ وَالضَّحِيَّةُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنَ النَّصْدُقِ بِمِثْلِ ” Kurban'ın kesilmesi, bana, kıymetini tasadduk etmekten daha sevimli/faziletli gelmektedir” ibaresini şerh ederken şunları söylemektedir: Çünkü kurban kesmeye özgü günlerde (eyyâm-ı nahr) ifâsı vâcip olan husus, irâke-i dem yoluyla Allah'a yakınlık elde etmek (takarrub) tir. Bu yaklaşma da hayvanın kıymetini tasadduk etmekle hâsıl olmaz. Ayrıca kıymetlendirmeye konu olmaması nedeniyle irâke-i dem'e kıymet biçilemez. Çünkü mütekavvimin, mütekavvim olmayan makamına ikâmesi caiz değildir. (وَإِقَامَةُ الْمُتَّقَوْمِ مَقَامَ مَا لَيْسَ بِمُتَّقَوْمٍ لَا تَجُوزُ). Diğer taraftan “irâka-i dem” salt Allah hakkı kapsamına giren haklardandır. Salt Allah hakkı kapsamına giren bir hususun ta'lîle konu olması ise mümkün değildir¹³⁸. Kurbanı fakir bakımından değerlendirdiğimizde, zebh yine efdaldır. Çünkü zebhde hem irâke-i dem yoluyla takarrub, hem de tasadduk unsurları birleşmektedir. Başka zamanlarda sadaka yoluyla takarrub her zaman mümkündür. Ama irâke-i dem yoluyla takarrub sadece kurban kesimine özgü bu muayyen günlerde mümkün olabilir. Bu günler geçtiğinde ise irâke-i dem yoluyla ulaşılan takarrub anlamı düşer....¹³⁹

Serahsî'nin, irâke-i dem'in kıymet takdiri kapsamına giren hususlardan olmadığı, kurbanın aklî ta'lîl kapsamına giremeyeceği şeklindeki ifadelerinden açıkça anlaşılan o dur ki, tasadduk, hayvanı boğazlama yerine geçmez.

Araştırmamızın odağında bayram günlerinde kesilmesi gereken udhiye kurbanı bulunmakla birlikte sonraki başlığa geçmeden önce kıymeti tasadduk etmenin hedy, akîka gibi kurbanlar bakımından da kesmeden daha faziletli olmadığını veya bazılarına göre kıymet ödemesinin geçerli olmadığını belirtmeliyiz¹⁴⁰.

2-Kıymeti Tasadduk Etmenin Kesmeden Daha Faziletli Olduğu Görüşü

Hadis ve fıkıh müdevvenâtında kurban yerine kıymetinin tasadduk edilmesinin daha faziletli olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır veya bazı rivayetler tasaddukun daha faziletli olduğu yönünde delil olarak sunulmuştur.

Konuyla ilgili bir rivayete göre İbn Serîha el-Ğîfârî (Huzeyfe b. Üseyd el-Ğîfârî), Ebûbekir ve Ömer'in kurban kesmediklerini gördüğünü ifade etmektedir¹⁴¹. Fakat bu rivayetin, Hz. Ebûbekir ve Ömer'in sadakayı kurban kesmeye

¹³⁷ Kâsânî, *Bedâi'*, II/26; Mevsilî, *el-ihitiyâr*, I/135; Zeyleî, *Tebyînü'l-hakâik*, I/272; Ahmed Şelebî, *Hâşiye*, II/272; Şurunbilâlî, *Ğunye*, I/222. Ayrıca bkz. Zuhaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî ve edilletühü*, III/595.

¹³⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, XII/13-14, II/157. Ayrıca benzer görüşler için bkz. Mevsilî, *el-ihitiyâr*, I/135; Zeyleî, *Tebyînü'l-hakâik*, I/272; Ahmed Şelebî, *Hâşiye*, II/272; Şurunbilâlî, *Ğunye*, I/222.

¹³⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, XII/13-14; Bâbertî, *el-İnâye*, IX/513.

¹⁴⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, II/157; Kâsânî, *Bedâi'*, II/26; Zeyleî, *Tebyînü'l-hakâik*, I/272; İbn Teymiye, *Mecmûu fetâvâ*, XXVI/304; Şurunbilâlî, *Ğunye*, I/222; Behütî, *Şerhu Münteha'l-irâdât*, II/620; Karaman, “Hac ve kurban”, *Gerçek Hayat*, Yıl,2, 2002, Sy, 69, s. 17.

¹⁴¹ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, IV/381; İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, XV/163; San'ânî, *Sübülü's-selâm*, IV/91; Şevkânî, *Neylül-evtâr*, VI/132; Kal'acî, *Mevsûatü fihhi Ömer*, s. 117; Kal'acî, *Mevsûatü fihhi Ebîbekr*, s. 42.

öncelediklerine ait bir delil olacağı kanaatinde değiliz. Zaten mezkûr rivayette geçen kurban kesmeme olayı yorumlanırken şu gerekçeler sıralanmıştır: a) Hz. Ebûbekir ve Ömer, her bayramda kurban kesmeleri durumunda, diğer insanların, onları örnek alarak kurban kesmenin sanki farz hükmünde olduğu kanaatine sahip olmalarının önüne geçmeyi amaçlamışlardır. b) Kesmedikleri dönemler itibariyle Hz. Ebûbekir ve Ömer yeterli malî güce sahip değillerdi. c) “Zenginler bir yana yoksullara da kurban kesmek vâciptir” şeklinde yanlış bir algılamamanın önüne geçebilmek amacıyla terk etmişlerdir¹⁴². Çünkü Hz. Ebûbekir ve Ömer, Hz. Peygamber’in, örnek alınan hem en yakın iki sahabîsi, hem de ashabın en fakihleri idiler¹⁴³.

Bir diğer rivayette İkrime (150/767), Abdullah b. Abbas’ın, kendisini, iki dirhem vererek onunla et satın almaya gönderdiğini, karşılaştığı kimselere de bunun, Abdullah b. Abbas’ın kurbanı olduğunu söylemesi yönünde bir talimatta bulunduğunu ifade etmiştir¹⁴⁴. Bir başka rivayette Bilâl (20/641)’in horoz kurban ettiği¹⁴⁵ konuya ilişkin olarak da “bir horoz kurban etsem de aldırımam (yani koyun-sığır kurban etmek önemli değildir). Bedelini bir yetim veya toz toprak içerisinde kalmış bir yoksula tasadduk etmem hayvanı kurban etmemden daha faziletlidir” dediği nakledilmiştir¹⁴⁶. Hz. Peygamberin, nahr günlerinde kurban kesimini sadakaya tercih ettiğine dikkat çekilerek Bilâl ve İbn Abbas’a isnat edilen mezkûr görüşler, bu sahabîlerin, ya içinde buldukları dönem itibariyle yoksul olabilecekleri veya Bilâl’in tasadduku, öğünme ve riya amaçlı kesilen bir kurbandan efdal gördüğü şeklinde yorumlanarak¹⁴⁷ mezkûr rivayetlerin kurban kesmenin vâcip olmadığı veya tasaddukun kurban kesmeden daha faziletli olduğuna dair iddialara delil teşkil edecek nitelikte olmadıkları belirtilmiştir¹⁴⁸.

Bu rivayetler dışında Abdullah b. Ömer, Şa’bî (103/712) ve Ebû Sevr (240/854) de kıymetini tasadduk etmenin, kurbanlık hayvanı boğazlamaktan daha faziletli olduğunu söyleyenler arasında zikredilmişlerdir¹⁴⁹. Ayrıca tasaddukun kesmeden daha faziletli olduğuna dair İmam Mâlik’e ait bir görüş de bulunmaktadır¹⁵⁰.

3- Çağdaş Görüşler

Son yıllarda kurbanın nev-i şahsına münhasır müstakil aynî bir ibadet olduğu yönündeki genel ve geleneksel kabule karşı çıkan görüşler dillendirilmeye

¹⁴² Bâbertî, *el-İnâye*; IX/509; Kâdîzâde, *Netâicü’l-efkâr*, IX/509; Kal’acî, *Mevsûatü fîkhi Ömer*, s. 117.

¹⁴³ Bkz. Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 120-132.

¹⁴⁴ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, en: رجل مولى لابن عباس قال: ارسلنى ابن عباس اشترى له لحما ب درهمين وقال: قل هذه ضحية ابن عباس IV/383; İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, XV/163; San’ânî, *Sübülü’s-selâm*, IV/91-92; Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, VI/132; Tehânevî, *İlâû’s-sünen*, XVII/207; Kal’acî, *Mevsûatü fîkhi İbn Abbâs*, s. 134.

¹⁴⁵ İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, XV/163; San’ânî, *Sübülü’s-selâm*, IV/92; Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, VI/132. ayrıca bkz. Nevevî, *el-Mecmû’*, VIII/404.

¹⁴⁶ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, يقول بلال: ما ابالى لو ضحيت بديك ولأن تصدق بئمنها على يتيم او مغبر احب الى من ان اضحى بها. IV/385; Tehânevî, *İlâû’s-sünen*, XVII/207.

¹⁴⁷ Tehânevî, *İlâû’s-sünen*, XVII/283.

¹⁴⁸ Bkz. Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, VI/132; Tehânevî, *İlâû’s-sünen*, XVII/207-208, 282-283.

¹⁴⁹ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, IV/385; Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, VI/132. Ayrıca bkz. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI/96; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmî’l-Kur’an*, XV/107; Nevevî, *el-Mecmû’*, VIII/404.

¹⁵⁰ İbn Rüşd (ced), *el-Mukaddimât ve’l-mümehhidât*, I/435; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmî’l-Kur’an*, XV/107; Nevevî, *el-Mecmû’*, VIII/404.

başlanmıştır. Bu görüşler daha çok görsel ve yazılı medyada yer almaktadır. Bu tür iddiaları dile getirenler arasında Yaşar Nuri Öztürk, Zekeriya Beyaz ve Hüseyin Hatemi gibi isimler öne çıkmaktadır. Bu bilim adamlarından Yaşar Nuri Öztürk'e ait görüşler ana hatlarıyla şöyledir:

Kurban adı altında hayvan kesmek, bağımsız bir ibadet değildir; esas ibadet olan infak (paylaşım, imkan ve nimetlerden başkalarına pay çıkarma) içinde bir uygulamadır. Hiçbir mezhep kurbanı farz görmemiştir. Bunun anlamı, kurbanın aynıyle bir ibadet olmadığıdır. Kur'an'da kurban et ve kanlarının Allah'a ulaşmayacağı açıkça belirtilerek¹⁵¹ kesim ve etin hiçbir zaman ibadet olamayacağı vurgulanmıştır¹⁵². Bu konuda rivayet edilen bazı hadisleri uydurma olarak niteleyen yazar, ibadet olanın, fakire pay çıkarmak, ona yardımcı olmak olduğunu, hayvan kesiminin bunun uygulama şekillerinden biri olduğu kanaatini dile getirir. Hal böyle olunca yazara göre kurban yerine fakirin korunmasında daha elverişli olan başka bir yardım şekli seçilebilir. Yoksula et vermek diye bir ibadet yoktur. İbadet, yoksula yardımcı olmaktır. Bu yardım da yoksulun ihtiyacına en uygun olanıyla yapılmalıdır.¹⁵³ Yazara göre kurban, tüm ibadetlerin adıdır. İnsanı Allah'a yaklaştıran şey demektir. Bu anlamda olmak üzere Peygamberimiz namazı bile kurban diye anmıştır. O halde Kurban bayramının İslâm'a uygun adı, " yoksula yardım bayramı" olmalıdır.¹⁵⁴

Bir diğer bilim adamı Zekeriya Beyaz'ın temel görüşleri de şöyledir: Kurbanla hedeflenen amaç Allah'ın rızasını kazanmak için fakirlere yardım etmektir. Kurbanı, klasik fıkıh kitaplarında olduğu gibi sadece koyun, keçi, dana ve deve gibi hayvanlarla sınırlandırarak katı kurallara bağlamamak gerekir. Aksine kurban kavramını ve onun şümûlünü dikkate almak gerekir. Bu noktadan hareket edildiğinde kurbanın geniş anlamı Allah'a yakınlık, yoksullara ve darda kalanlara yardım etme gibi hususları kapsar. O zaman deve kuşu değil, tavuk dahi kurban edilebilir. Hatta bedelini fakirlere vermek çok daha geçerli ve Allah'ın rızasına daha uygun olur¹⁵⁵. Bir başka beyanında ise Beyaz, kurban kesilmesine karşı olmadığını ama bu gün şartların değiştiğini ve bu şartlar doğrultusunda hareket edilmesi gerektiğini ifade ederek, yerine göre bir öğrenciye verilen bursun veya bir fakire verilen ayakkabının da kurban kapsamına girebileceğini, etini fakirlere dağıtmadıktan sonra salt kan akıtmanın bir ibadet olamayacağını dile getirerek aynı görüşlerini sürdürmüştür¹⁵⁶.

Kurban konusunda mevcut en ağır iddiaların Hüseyin Hatemi'ye ait olduğu görülmektedir. Hatemi'nin temel argümanları da şöyledir: İslam'da, "kan akıtmak ibadettir" diye bir şey yoktur. Kur'anda, kurbanın anlamı hayvan kesmek değildir.

¹⁵¹ Hacc, 22/37.

¹⁵² Öztürk, *İslam Nasıl Yozlaştırıldı*, s. 407.

¹⁵³ Öztürk, *İslam Nasıl Yozlaştırıldı*, s. 408.

¹⁵⁴ Öztürk, *İslam Nasıl Yozlaştırıldı*, s. 408.

¹⁵⁵ "Tavuktan Kurban Olur mu?", Hürriyet Gazetesi, 1 Mart 2001 Perşembe.

¹⁵⁶ Hürriyet Gazetesi, 21. Şubat, 2002; www.ntvmsnbc.com/news/67856.asp (1Mart 2001 Perşembe günü NTV'de saat 11.35'de gerçekleştirilen bu tartışmaya Zekeriya Beyaz ve Ridvan Çakır katılmış, tartışmayı Erdoğan Aktaş yönetmiştir.)

Allah'a yaklaştırıcı, Allah sevgisiyle hayırlı iř yapmak, yoksula sadaka vermektir. Yoksulların yardımcısı olmak, onları sevindirmek, ihtiyacını gidermektir. Kur'an'da sadece bir halde hayvan kesme, kurban kapsamına girebilir. Hac ziyareti yapanların o devrin şartlarıyla, Mekke dışındayken yanında götürdüğü yaşlı ve yavrulama kabiliyetini kaybetmiş hayvanları, acı vermeksiniz keserek yoksullara dağıtması kurban kapsamına girebilir...“Kurban bayramı, 'hayvan kesme bayramı' demek değildir. Kurban Allah'a yaklaşma vesilesidir. Kurban Bayramı daha eski ismiyle 'edh bayramı'dır. Hac döneminde yapılan ibadetler, merasimler kurban olarak nitelenmiş. Hac yapanlar hayvan keserek yoksullara dağıtmış. . 'Hac günü, kan bayramıdır, kavurma bayramıdır' diye bir şey yok. Hacda kurban kesmek müstakil bir ibadet değil. Hacca gidenler, yoksul hacıları doyurmak amacıyla böyle bir sadakalarını yerine getirebilirler. Bugün ise şartlar değiştiğine göre, buna da gerek yok. Yani hac merasiminde kurban kesmeye gerek yok. Bugün kurban kesmeye gerek kalmamıştır. Allah da zaten kan istemediğini söylüyor. Bunun yerine, herkesin temiz temiz sadakasını vermesi lazım. Zaten hac merasimine katılmayanlar, Türkiye'dekiler için kurban kesmeye hiç gerek yok. Gerekli olan, geçimi yerinde olan her ailenin, bir aylık mutfak masrafının üçte birini kurban olarak yoksullara vermesidir. Ramazan ayında bu 30'da birdir. Yani bir günlük mutfak masrafı. Ama bugün gelinen anlayışa göre, yapılması gereken kan dökmektir. Anlayış, “kurban kesmek vcipdir, dağıtmak sünnettir, dağıtmasam da olur” haline gelmiş ve böyle bir rezalet durum ortaya çıkmış. Aslına dndrmemiz, İslam'ı kandan temizlememiz lazım. Asıl bayram herkesin mali gücü nispetinde hayvan bedeli olarak sadaka vermesidir. Kurban Bayramı, Allah'a yakınlaşma bayramıdır, kavurma şöleni deđildir¹⁵⁷.

Görüldüğü üzere bu konuda en ağır iddialar Hatemi'ye aittir. Öztürk'ün de benzer görüşler ileri sürmesine ve hatta ayete atıfta bulunarak kesim ve etin hiçbir zaman ibadet olamayacağına vurgu yapmasına rağmen, “hayvan kesiminin bunun uygulama şekillerinden biri” olduğu ifadesiyle kurban kesilmesini temelden inkar etmediği veya kendisiyle çelişkiye düştüğü söylenebilir. Beyaz'ın ifadeleri diğerlerine göre daha yumuşak gözükmektedir. Nitekim bir beyanında kurban kesilmesine karşı olmadığını da ifade etmiştir. Yerine göre tavuk vb. hayvanların da kurban edilebileceği tezinde Bilâl'in görüşünden esinlenmiş olması da mümkündür. Aynı şekil de Hatem'i'nin de sadece bir durumda da olsa yaşlı hayvanların kurban edilebileceği düşüncesini ileri sürerek yine kendi iddiası olan “kurbanın anlamı hayvan kesmek değildir” ifadesi ile çelişkiye düştüğü sylenabilir.

Diyanet yetkilileri ve bazı ilahiyatçı akademisyenler tarafından bu ve benzeri iddialara cevaplar verilmiştir. Bu cevaplarda vurgulanan hususlar özetle şöyledir: Kurban, İslâm dininde şekli, usul ne şekilde yapılacağı belirlenmiş bir ibadettir. İbadet konusu İslâm dininde son derece önemi haiz ciddi bir husustur. Bu denli ciddiye alınmayı gerektiren kurban gibi bir ibadeti şu şekilde de olur veya olmaz şeklinde magazinleştirmek yanlıştır. İbadetlerin birbirlerinin yerine ikâme edilmesi

¹⁵⁷ Milliyet 10 şubat 2001, Cumartesi; Hürriyet Gazetesi, 21. şubat, 2002. Bu konuda bir başka yazı için bkz. Suda, Pakize, “Bayram İyi Hoş da...”, Hürriyet Gazetesi, 01 Ocak, 2005. Bu makalenin tenkidi hakkında bkz. Erdem, Cahit, <http://www.suleymaniyevakfi.org/modules/tutorials/index.php?op=viewtutorial&tid=40>

veya malî ibadetlerin birleştirilmesi doğru değildir. Ayrıca kurbanın kesilmesi yerine kıymetinin fakire verilmesinin kişiyi kurban yükümlülüğünden kurtaracağı iddiası, ibadetlerde kul ile Tanrı arasına girilmemesi ilkesini ihlal edeceği gibi dinin ibadetler konusundaki genel tavrı ve on dört asırlık dini tecrübe dikkate alındığında fazla tutarlı görünmemektedir¹⁵⁸.

İbadetlerin değişmezliğini ele aldığı çalışmasında kurban konusuna da yer ayıran Abdullah Kahraman¹⁵⁹, klasik fikhî kabule karşı çıkan Y. N. Öztürk'ün argümanlarına da yer vermiş, bu argümanları tenkit bağlamında özetle şunları söylemiştir: Kurban, sadece İslâm'a özgü bir ibadet değil aksine mazisi insanlık tarihi kadar eski bir ritüeldir. Hz. Peygamber Kur'an'ın müfessiri olup kurbanı konu edinen ayetleri en iyi o anlamış ve bizzat kurbanın nasıl olması gerektiğini fiilî sünnetiyle göstermiştir. Bir takım yanlış uygulamalara bakarak bağlayıcılık derecesi ne olursa olsun kurban ibadetini iptal etme veya başka bir şeye tebdil etme düşüncesi yanlıştır ve kimsenin böyle bir hakkı yoktur. Bu mantıktan hareket edildiğinde aynı durumun sözgelimi namaza da teşmil edilmesi gerekir. Çünkü sürekli namaz kıldığı halde hatta farzlara nafileleri de eklediği halde yine de arzulanan ahlakî olgunluğa ulaşamayan ve hatta oldukça ahlakî düşüklük örnekleri sergileyen şahıslar oldukça çoktur...Bir takım olumsuzluklar ve kötü manzaralar var diye kurban gibi bir ibadetin iptal edilmesi düşüncesi, uyuşturucu gibi kötü alışkanlıklar da dahil disiplinsizlik olayları olduğu, arzulanan başarıya ulaşamadığı iddialarıyla okulların kapatılması gerektiği düşüncesine benzemektedir. Böyle bir yaklaşımın isabetsiz olduğu açıktır. İnsanın bulunduğu yerde problemlerin olması kaçınılmazdır. Makûl olan problemi bahane edip hayatı durdurmak değil aksine liyakatli ve ehliyetli kimselerin bu problemlerin çözümü için kafa yormalarıdır...¹⁶⁰

Güncel dinî problemleri ele aldığı eserinde bu konuya da özet olarak yer veren Nihat Dalgın ise meselenin ibadet boyutuna vurgu yapmakta, aynı şekilde kurbanın bireysel ve toplumsal yararlarına da değinmektedir. Yazar, kanaatlerini aynen şu şekilde dile getirmektedir: "...İbadetlerle ilgili şekil şartları tamamıyla, dinde kural koyma yetkisine sahip bulunan Allah ve onun elçisinin salâhiyeti dahilinde olup, bu alanda, alimlerin bile yetkisi yoktur. Buna göre, kurban kesmek yerine, parasının tasadduk edilmesi halinde kurban kesilmiş olmayacağı gibi, ibadetlerin ifâ şeklini, zaman ve zemine göre değiştirme yetkisi, hiçbir insana verilmemiştir. Çünkü, ibadet hükümleri, çoğu kez, akılla neden ve niçini anlaşılamayan, mahza insanlar tarafından, sorgulanmadan yapılması gereken eylem ve fiillerdir...Kurban adına söz söyleyecek meslektaşların, kurbanın kalkması, ya da parasının tasadduk edilmesi şeklinde, birçok yönden sosyal fayda da icra eden kurban ibadetinin mahiyetinin

¹⁵⁸ Konu etrafındaki basına yansıyan iddia ve cevapların detayı için bkz. Bkz. Hürriyet Gazetesi, 1 Mart 2001 Perşembe. Konu etrafında oluşan görüş ve tepkiler için ayrıca bkz. Yeni Şafak Gazetesi, 1 Mart, 2001; Emin Pazarcı, "Mütareke Basını" Akşam Gazetesi, 08 Mart 2001 Perşembe; Ahmet Selim, "Medyatik Tartışma", Zaman Gazetesi, 24 Şubat, 2002; Karaman, Hayrettin, "Kurban", Yeni Şafak Gazetesi, 5 Mart, 2000; a. mlf, Yeni Şafak Gazetesi, 12 Mart, 2000; www.ntvmsnbc.com/news/67856.asp

¹⁵⁹ Bkz. Kahraman, *İbadetlerin Değişmezliği*, s. 264-281.

¹⁶⁰ Kahraman, *İbadetlerin Değişmezliği*, s. 275-281.

değiştirilmesi yönünde değil de, asıl meşru kılınış hikmetine uygun bir bilinç içerisinde kurban kesilmesinin yaygınlaşması uğrunda gayret göstermelerini diliyoruz.”¹⁶¹

Bir başka bilim adamı Ahmet Güç de her yıl kurban etrafında oluşturulan spekülasyonlara dikkat çektiği eserinde kurban kesme yerine parasının fakirlere verilmesi yönündeki görüşleri tasvip etmemekte bu bağlamda Kevser sûresinde geçen “venhar”, kelimesinin “hayvanı boğazından kesmek” anlamına geldiğine dikkat çekmekte, kurbanı konu edinen Hacc, 22/27-29, 34, En’âm, 6/162-163 ayetlere atıfta bulunmakta ve ilgili ayetlerin yorumu ile ilgili Râzî, Süleyman Ateş, Yazır ve Esed gibi müfessirlerin tefsirlerine atıfta bulunmaktadır. Yazar’ın bu başlık altında hiçbir hadis ve fıkıh kaynağına atıfta bulunmaması dikkat çekicidir. Yazar ayrıca şu görüşlere yer vermektedir: Kurban bütün ümmetlere emredilmiş bir ibadettir. Dolayısıyla sadaka ve zekat gibi fakirlere kurbanın etinin ikram edilmesi de ibadet kapsamındadır. Et ikramı da hayvanın kesilmesi ile mümkündür. Kurban yerine para ödemesi yapılarak et ikram edilmiş olamayacağı gibi, kurban ibadeti yani “O takdirde rabbın için namaz kıl, kurban kes¹⁶²” emri yerine getirilmemiş olur¹⁶³.

Bu konu ayrıca 2002 yılı 15-18 Mayıs tarihleri arasında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından İstanbul’da gerçekleştirilen I. Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısının VI. Oturumunda “Kurban: İbadet Olup Olmadığı, İfa Şekli, Bedelinin Tasadduk Edilmesi” başlığı altında tartışılmıştır. Bu oturumda Süleyman Uludağ, Mustafa Varlı, Fahrettin Aşık, Mustafa Baktır, Süleyman Ateş, Ali Toksarı, Mehmet Keskin, Şahin Uçar, Celal Yeniçeri, Beşir Gözübenli, Recep Akakuş, Ahmet Yaman, Ali Akın, Davut Yaylalı, Lütfi Doğan, Hüseyin Çınar gibi bilim adamları yer almıştır¹⁶⁴. Özellikle Celal Yeniçeri ve Davut Yaylalı kurbanın kesilmesi yerine kıymetinin tasadduk edilip edilemeyeceği üzerinde durmuşlardır. Toplantının kurbanla ilgili raporunda aynen şu görüşlere yer verilmiştir: “Kurban, meşruiyetini, Kur’an, sünnet ve icmadan alan bir ibadettir. “Her ümmet için Allah’ın kendilerine rızık verdiği kurbanlık hayvanların üzerine onun adını anarak kurban kesmeyi meşru kıldık”(Hacc, 22/34) ayeti ile “Biz büyükbaş hayvanları da sizin için Allah’ın işaretlerinden kıldık, sizin için onlarda hayır vardır, onlar ayakları üzerinde sıralanmış halde dururken üzerlerine Allah’ın ismini anınız”(Hacc, 22/36) ayeti udhiye kurbanına işaret etmektedir. Hz. İbrahim ve Hz. İsmail’le ilgili olarak, “Ona fidye olarak büyük bir kurbanlık verdik” (Sâffât, 37/107) ayeti de, bu ibadetin tarihi geleneğine işaret etmektedir. Kaldı ki, kurban, İbrahimî dinlerin hepsinde mevcut bir ritüeldir. Müçtehitlerin ve mezheplerin çoğuna göre ise kurban (udhiye) sünnettir. Ebû Hanife’nin içtihadına bağlı olarak Hanefi mezhebinin görüşü ise, kurbanın vâcibi olduğu yönündedir. Deliller gözden geçirildiğinde, çoğunluğun kanaatinin daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bir ibadetin farz olmayışı, onu ibadet olmaktan çıkarmayacağı gibi, ifâ şeklinin değiştirilmesini de gerektirmez. İbadetlerin şekil, şart

¹⁶¹ Dalgın, *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular*, s. 135-136.

¹⁶² Kevser, 108/2.

¹⁶³ Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm’da Kurban*, s. 365-368.

¹⁶⁴ “Kurban: İbadet Olup Olmadığı, İfa Şekli, Bedelinin Tasadduk Edilmesi”, *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı I*, s. 637-659.

ve rükünleri olduğu gibi, hikmetleri, amaçları ve teşri gerekçeleri de vardır. İbadetlerdeki bu özelliklerin birbirinden ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Bu itibarla, İbrahimî gelenekte var olan bu ibadetin, bizzat belirli hayvanları keserek değil de, bedelinin infak ve tasadduku ile ifâsı mümkün değildir. Kurbanların, İslâm'ın öngördüğü temel şartlara uyularak genel temizlik ve çevre temizliğine gerekli duyarlılığı göstererek kesilmesi esastır. Kesim esnasında canlı olarak kesilmek kaydıyla, kurbanlık hayvanın şoklanarak bayıltılmasında bir sakınca yoktur.¹⁶⁵

4- Değerlendirme

Kurban bütün semâvî dinlerde bir ritüel olarak mevcut¹⁶⁶ olduğu gibi¹⁶⁷, dinin şîârıdır da¹⁶⁸. Günümüze kadar böyle bir ibadetin bulunmadığını iddia eden bir İslâm bilgini çıkmamıştır. Tartışma meselenin fikhî hükmü etrafında cereyan etmiş, fikhî ekoller kendi usûlî prensipleri doğrultusunda bir hükme varmışlardır. Bu hükümdeki ihtilaf beraberinde kesmenin mi yoksa tasadduk etmenin mi daha faziletli olduğu tartışmasını intaç etmiştir. Kanaatimizce bu tartışma da pek isabetli değildir. Çünkü kurban bayramında, kurban kesme karşılığında meselâ yemin keffâretinde olduğu gibi¹⁶⁹ başka seçenekler sunulmamış ki bunların hangisinin daha faziletli olduğu tartışılın. Mükellef tarafından sünnet hükmü benimsendiğinde –sürekli hale getirilmediği ve genelleşmediği takdirde-kesmediğinde günah işlemiş sayılmayacağı malumdur¹⁷⁰. İbn Hazm'ın deyimiyle, “kurban sünnet-i hasenedir; farz değildir. Kim rağbet duymaksızın kurban kesmeyi terk ederse bu konuda o kişiye bir zorluk yoktur.”¹⁷¹. Vâcip hükmünün benimsenmesi durumunda ise, mükellefin yapması adeta zorunlu olmakta, mazeretsiz terk etmesi halinde bayram sonrası bedelini tasadduk etmesi üzerine borç olarak kalmaktadır. Meseleye böyle yaklaşmanın daha isabetli alacağını düşünüyoruz. Yoksa hükmü ne olursa olsun kurbanın yerini başka bir ibadet dolduramaz.

Diğer taraftan Hz. Peygamber tarafından aksatılmaksızın ifâ edilen böyle bir ibadetin basite indirgenmeye çalışılması zaman içerisinde Peygamber'in bu önemli sünnetinin bütünüyle terk edilmesi gibi bir sonuç doğurur ki, bunun sorumluluğu ve vebali çok ağırdır.

¹⁶⁵ *Güncelel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı I*, s. 694-695.

¹⁶⁶ Mâide, 6/27. Ayetin meâli şöyledir: “Onlara, Adem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak anlat: Hani birer kurban takdim etmişlerdi de birisinden kabul edilmiş, diğerinden ise kabul edilmemişti...”

¹⁶⁷ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmet Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban*, Düşünce Kitabevi Yayınları, Bursa, 2003.

¹⁶⁸ Hacc, 22/32-34.

¹⁶⁹ Bkz. Mâide, 5/89 . Bu ayette yemin keffâreti olarak yükümlüye ya on fakiri doyurması veya giydirmesi veyahut bir köle azâd etmesi gibi seçenekler sunulmuştur. Kişi bu maddelerden birini seçmede serbesttir. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III/1802. Gözübenli, “Keffaret”, *İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, III/19-24; Başka örnekler ve bilgi için bkz. Bakara, 2/196; Mâide, 5/95; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III/ 1815; Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, s. 595-598.

¹⁷⁰ Mükked sünneti terk eden şahıs cezaya ve günaha çarptırılmasa da dinen azarlanmayı ve kınanmayı hak eder. Bkz. Abdülaziz Buhaîrî, *Keşfu'l-esrâr*, II/563; Zeydân, *el-Vecîz*, s. 39; Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, s. 52; Bardakoğlu, *DİA İlmihal*, I/167-168.

¹⁷¹ الاضحية سنة حسنة وليست فرضا، ومن تركها غير راغب عنها فلا حرج عليه في ذلك. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VI/3.

Şâri'in bütün emir ve yasaklarının nihâf gayesi mü'mini takvaya eriştirmektir. Ayette de geçtiği üzere¹⁷² et ve kan Allah'a ulaşmaz; Allah bunlara muhtaç olmaktan müstağnidir. Ama takvanın göstergesi olarak da Şâri', şekil şartının yani boğazlamanın gerçekleşmesini talep etmiştir. Bu şekil şartları hemen her ibadette de mevcuttur. Öte yandan hayvanın boğazlanması kıymet takdiri kapsamına alınamayan bir işlemdir. Allah'ın birçok alternatifler içerisinde İsmail'in canını bağışlama karşılığında bir hayvanın kesilmesini talep etmesinin¹⁷³ temelinde de bu espri yatmaktadır. Yani konu taabbüdüdür, akıl ve ictihad sahası dışındadır. Yerleşik fıkıh kuralıyla ifade etmek gerekirse *ibadetlerde aslanan ihtiyattır veya ibadet kapsamına giren konularda ihtiyatlı davranmak vâciptir*¹⁷⁴. Bu itibarla ibadet dokusuna halel getirecek yaklaşımlardan sakınmak gerekir.

Meseleye hayvana şefkat noktasından bakmak gerekirse, esasında şefkat dinin özüdür. Bir tanıma göre din, "*hâlikın emrini ta'zîm ve onun mahlûkâtına şefkat göstermekten ibarettir*"¹⁷⁵. Allah Resûlü, *saldırgan bir köpek bile olsa, (herhangi bir canlıya) işkence yapılmasını yasaklamıştır*¹⁷⁶. Hadis kaynaklarında bir kediye işkence yapması nedeniyle cehenneme giren bir kadından¹⁷⁷, susuzluktan ölme derecesine gelmiş bir köpeğe su vermesi nedeniyle günahları bağışlanan bir şahıstan¹⁷⁸ bahsedildiği malumdur. Bu itibarla merhamet, şefkat ve rifkat bir mü'minin temel özelliklerindedir. Fakat şefkat ve merhamet hissi Allah'ın emrini yapmaya engel değildir. Kimse Hz. Peygamberden daha şefkatli de değildir. Çünkü Hz. Peygamber her kurban bayramında ve diğer zamanlarda kurban kesmiştir.

Dolayısıyla bir mü'min, her zaman,

"Kazanda su kaynasa sanki ben pişiyorum;

Bir kuş bir kuş öldürse ben can çekişiyorum"¹⁷⁹

beytinde belirtilen bir hassasiyete sahip olacak, kurbanlık hayvanı boğazlarken de aynı şefkat bilinciyle hareket edecektir.

Nihâf tahlide-Serahsî ve özellikle de Kâsânî'nin görüşlerini oldukça isabetli görerek- diyoruz ki, hükmü ne olursa olsun kurban aynî (orijinal, nev-i şahsına münhasır) bir ibadettir. Kurbanın rüknü irâke-i dem'dir. Bu ibadetin kendine özgü zaman diliminden başka bir şekilde telafisi mümkün değildir. Bardakoğlu'nun ifadesiyle, "kurban yerine parasının bir fakire verilmesinin, kişiyi kurban yükümlülüğünden kurtaracağı görüşü, ibadetlerde kul ile tanrı arasına girilmemesi ilkesini ihlal eder; ayrıca, dinin ibadetler konusundaki genel tavır ve 14 asırlık dini tecrübe dikkate alındığında da fazla tutarlı görünmemektedir."¹⁸⁰

¹⁷² Hacc, 22/37.

¹⁷³ Sâffât, 37/107.

¹⁷⁴ الاحتياط في باب العبادات واجب الاصل الاحتياط في العبادات Bümrü, *Mevsûatü'l-kavâidi'l-fikhîyye*, I/419-420.

¹⁷⁵ Aksekî, *Ahlak Dersleri*, s. 264, 268. Geniş bilgi için bkz. Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlakı*, s. 159-176.

¹⁷⁶ Hadis için bkz. Buhârî, *Mezâlim*, 30, Meğâzî, 36, Zebâih, 26, Ebû Davûd, *Cihad*, 110, *Hudûd*, 3, Ahmed b. Hanbel, IV/246, 307, 428, 429.

¹⁷⁷ Müslim, *Selâm*, 151-152, *Tevbe*, 25.

¹⁷⁸ Buhârî, *Şirb*, 9, *Mezâlim*, 23.

¹⁷⁹ Kısakürek, *Çile*, s. 282.

¹⁸⁰ Milliyet 10 Şubat 2001, Cumartesi.

SONUÇ

Mâlî ibadetlerin ilk sırasında yer alan zekatın “ayn”ı mevcut iken kıymetinin ödenmesi sorunu klasik fıkıh müdevvenâtında tartışılmış, her ekol kendi fikhî prensip ve metodolojileri doğrultusunda icihadlar ortaya koymuşlardır. Zekata tâbi malın aynı var iken kıymetinin ödenmesi yönündeki görüş özellikle de çağımız için uygun bir çözümdür. Zekatta kıymet ödemesinin dayanağı kanaatimize göre sadece maslahat değildir. Böyle bir ödemenin temellerini gerek Hz. Peygamber’in sünneti gerekse sahabe söz ve uygulamalarında bulmak mümkündür. Yani dayanak hem lafız hem de maslahat eksenlidir. Tekrar belirtmek gerekirse fakire ödenmesi istenen “mutlak mal”dır. Hem buradan, hem de kolaylaştırma ilkesinden hareketle anlamlı ve yararlı olması koşuluyla sınırlama yapmaksızın zekata tâbi malların aynı yerine kıymetlerinin verilebileceğini düşünüyoruz. Hanefî fakihleri dışındaki diğer mezhep fukahâsının bazılarının da zaman içerisinde kısmen de olsa zekata tâbi mallarda kıymet ödemesine cevaz vermeleri Hanefî hukukçularının görüşlerinde isabetli olduklarının bir başka göstergesi olarak da kabul edilebilir.

Kurban da ise icra edilmesi, yapılması talep edilen fiil, “irâke-i dem”dir. Kan akıtmanın kıymetlendirmeye konu olamaması, kurban ibadetinin bütün semâvî dinlerde mevcut ve uygulana gelen bir ibadet olması, Hz. Peygamber’in sürekli ve yine ahabının birkaç istisna dışında sürekli kesmiş olmaları, İslâm bilginlerinin kurbanın meşrûiyeti konusunda ittifak içerisinde olmaları, nasslarda kurban yerine başka seçeneklerin sunulmamış olması gibi nedenler bu ibadet yerine kıymetinin tasadduk edilebileceği veya tasaddukun kesmeden daha faziletli olduğu yönündeki görüşleri tasvibimize imkan vermemektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülaziz Buhârî** (730/1330), *Keşfu'l-esrâr alâ Usûli'l-Pezdevî* (nşr. Muhammed el-Mu'tasim billâh el-Bağdâdî) Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, I-IV, Beyrut, 1414/1994 (*Keşfu'l-esrâr*).
- Abdurrezzâk**, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî (211/826), *el-Musannef* (thk. Habîbu'r-Rahman el-A'zamî), Meclisü'l-ilmî, I-XI, Beyrut, 1970.
- Affâne**, Hüsâmüddîn b. Mûsâ, *el-Mufassal fi ahkâmi'l-udhiyye*, Matbaatü'l-emel, Kudüs, 1419/1999.
- Ahmed Cevdet Paşa**, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, Derseâdet- Matbaa-i Osmâniyye, İstanbul, 1308.
- Ahmed Şelebî**, Şihâbüddîn (947/1540), *Hâşiye*, (Tebyînü'l-hakâik'le birlikte), el-Matbaatül-Kübrâ el-Emîriyye, Bulak, 1315.
- Ahsiketî**, Husâmüddîn Muhammed b. Muhammed (644/1247), *el-Mezheb fi usûli'l-mezheb ale'l-Müntehab* (Yayına haz. Veliyyüddîn Muhammed Sâlih el-Ferfûr), Mektebetü dâri'l-Ferfûr, I-II, Dımaşk, 1419/1999 (*el-Mezheb fi usûli'l-mezheb*).
- Ali Haydar Efendi** (Küçük) (1334/1915), *Dürrerü'l-hukkâm şerhi Mecelleti'l-ahkâm*, Dersaadet, I-IV, İstanbul, 1330 (*Dürrerü'l-hukkâm*).
- Âmidî**, Ebû'l-Hasan Seyfüddîn Ali b. Muhammed (631/1233), *el-lhkâm fi Usûli'l-ahkâm* (thk. İbrahim el-Acûz), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I-IV, Beyrut, ty.
- Apaydın**, Yunus, “Bayram Namazı”, *DİA. İlimihal*, TDV. Yayınları, I-II, Ankara, 2003, I/306.

- Aşkar**, Muhammed Süleyman, “el-Usûlü’l-muhâsebiyye fi’t-takvîm”, *Ebhâsün fıkhiyye fi kadâya’z-zekâti’l-muâsıra*, Dâru’n-nefâis, I-II, Amman, 1418/1998.
- Aynî**, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed (855/1451), *el-Binâye fi şerhi’l-Hidâye* Dâru’l-fikr, I-XII, Beyrut, 1411/1990 (*el-Binâye*).
- Bâcî**, Ebu’l-Velîd Süleyman b. Halef (474/1081), *el-Müntekâ şerhu’l-Muvattai’l-İmâm Mâlik*, Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, I-VII, Beyrut, 1332 (*el-Müntekâ*).
- Bâbertî**, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd (786/1384), *el-İnâye ale’l-Hidâye (Fethu’l-Kadîr’le birlikte)*, Dâru’l-fikr, I-X, Beyrut, ty (*el-İnâye*).
- Bağavî** (516/1122), *et-Tehzîb* (thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvad), Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, I-VIII, Beyrut, 1418/1997.
- Bağdâdî**, Abdülvehhâb (422/1031), *el-Meûne* (thk. Hamîş Abdülhak), Dâru’l-fikr, I-III, Beyrut, 1415/1995.
- Bardakoğlu**, Ali, “Kurban”, *DİA*; XVI/436-440.
- _____, “Kurban”, *DİA İlmihal*, TDV. Yayınları, I-II, Ankara, 2003, II/1-11.
- _____, *DİA İlmihal*, I/167-168.
- _____, “Bedel”, *DİA*, VI/298-300.
- Behûtî**, Mansûr b. Yûnus b. İdrîs, (1052/1642), *Keşşâfü’l-kınâ’ an metni’l-İkna’* (nşr. Hilâl Musaylihî Mustafâ), Dâru’l-fikr, I-VI, Beyrut, 1982 (*Keşşâfü’l-kınâ’*).
- _____, *Şerhu Münteha’l-irâdât Dekâiku üli’n-nühâ li şerhi’l-müntehâ* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Müessesetü’r-risâle, I-VI+ fihrist, 1421/2000.
- Beyhakî**, Ahmed b. Hüseyin b. Ali (458/1066), *es-Sünenü’l-kübrâ* (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, I-X, Beyrut, 1414/1994.
- Bilmen**, Ömer Nasuhi (1971), *Hukukî İslâmîyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, I-VIII, İstanbul, 1967 (*Istilâhât*).
- _____, Ömer Nasuhi, *Büyük İslâm İlmihali*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, ty.
- Burhânüddîn el-Buhârî**, Ebu’l-meâlî Mahmûd b. Sadru’s-şerîa b. Mâze (616/1219), *el-Muhîtü’l-burhânî* (thk. Naîm Eşref Nûr Ahmed), Mektebetü’r-rüşd, I-XXIII+fihrist, Riyad, 1424/2004.
- Bürnû**, Sıdkî b. Ahmed Ebu’l-Hâris el-Ğazzî, *Mevsûatü’l-kavâidi’l-fıkhiyye*, Mektebetü’t-tevbe, Riyad, 1418/ 1997 (*Mevsûatü’l-kavâid.*).
- Cessâs**, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (370/981), *Ahkâmu’l-Kur’an*, Dâru’l-fikr, I-III, Beyrut, 1414/1993.
- Çalış**, Halit, “Kurbanın Dinî Hükümü ve Fert Ya da Aile Adına Kesilmesi Tartışmaları”, *İslâm Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2004, Sy. III, s. 211-230.
- Dalgın**, Nihat, *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular*, Samsun, 2003.
- Debûsî**, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer b. İsâ (430/1039), *Takvîmü’l-edille fi Usûli’l-fikh* (thk. Halil Muhyiddîn), Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut, 1421/2001 (*Takvîmü’l-edille*).
- Debûsî**, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer b. İsâ (430), *Te’sîsü’n-nazar*, Edâ Neşriyat, İstanbul, 1990.
- Derdîr**, Ebu’l-Berekât Ahmed (1201/1786), *eş-Şerhu’s-sağîr* (nşr. Mustafa Kemal Vasfî), Dâru’l-maârif, I-IV, Kahire, ty.
- Döndüren**, Hamdî, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, Erkam Yayınları, İstanbul, 1418/1998.
- Edîb Salih**, Muhammed, *Tefsîru’n-nusûs, el-Mektebü’l-İslâmî*, I-II, Beyrut, 1413/1993.
- el-Fetâvâ’l-Hindîyye** [Ebu’l-Muzaffer Muhyiddîn Muhammed Bahadır Alemgîr (1118/1706) tarafından, Şeyh Nizam başkanlığında bir komisyona hazırlanmıştır.], Dâru Sâdır, I-VI, Beyrut, 1411/1991.
- Gazâlî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (505/1111), *el-Mustasfâ min ilmi’l-usûl* (nşr. İbrahim Muhammed Ramadan), Dâru’l-erkâm, I-II, Beyrut, 1414/1994 (*el-Mustasfâ*).
- Gözübenli**, Beşir, “Kiyemî”, *DİA*; XXVI/540.
- _____, “Kurban”, *İslâm’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (İlmî Müşavir ve Redaktör: İbrahim Kâfi Dönmez), MÜİFV: Yayınları, I-IV, İstanbul, 1997, III/94-105.

- _____, "Keffaret", İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, III/19-24.
- _____, "Bayram", İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, I/221.
- Hâlid Abdurrahman Ak**, *Mevsûatü'l-fıkhi'l-Mâlikî*, Dâru'l-hikme, I-VI, Dimaşk, 1403/1993.
- Güç**, Ahmet, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban*, Düşünce Kitabevi Yayınları, Bursa, 2003.
- Hattâb**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahman (954/1547), *Mevâhibü'l-Celîl li şerhi Muhtarsı Halîl* (thk. Zekeriyâ Umeyrât), Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-VIII, Beyrut, 1416/1995 (*Mevâhibü'l-Celîl*).
- Hillî**, Ebu'l-Kâsım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen (676/1277), *el-Muhtasarü'n-nâfi'*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Tahran, 1410.
- İbadet ve Müesseseler Olarak Zekât**, Özek, Ali-Karaman, Hayreddin-Aydın, M. Akif-Erkal, Mehmed, İslâmî Araştırmalar Vakfı Yayınları-5, İstanbul, 1984 (*Zekât*).
- İbn Abdilber**, Ebû Ömer Yusuf (463/1070), *el-İstizkâr* (thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî), Müessesetü'r-Risâle, I-XXX, Kahire, 1993.
- İbn Âbidîn**, Muhammed Alâuddîn (1252/1836), *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, Dâru'l-fikr, I-VIII, Beyrut, 1412/1992 (*Reddü'l-muhtâr*).
- İbn Cüzey**, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed (741/1340), *el-Kavânînu'l-fıkhiyye*, Dâru'l-fikr, yy, ty.
- İbn Ebî Şeybe**, Abdullah b. Muhammed (235/849), *el-Musannef* (nşr. Saîd el-Lahhâm), Dâru'l-fikr, I-VIII, Beyrut, 1414/1994.
- İbn Hacer** el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (852/1448), *Telhîsü'l-habîr fi tahrîci ehâdisi'r-Rafîi'l-kebîr*, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, I-V, Mekke-Riyad, 1417/1992 (*Telhîsü'l-habîr*).
- _____, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Abdülazîz b. Abdullah), Dâru'l-fikr, I-XV, Beyrut, 1415/1995 (*Fethu'l-Bârî*).
- İbn Hazm**, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (456/1064), *el-Muhallâ*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-XII, Beyrut, ty.
- İbn Melek**, İzzüddîn b. Abdülfettâh b. Abdülazîz (797/1394), *Şerhu'l-Menâr*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul, 1965.
- İbn Kudâme**, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed (620/1223), *el-Muğni*, Dâru'l-fikr, I-XII, Mekke, 1412/1992.
- İbn Kudâme el-Makdisî**, Şemsüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ebî Ömer Muhammed el-Makdisî (682/1283), *el-Kâfi*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-IV, Beyrut, 1414/1994.
- İbn Müflih el-Makdisî**, Şemsüddîn Muhammed el-Hanbelî (763/1362), *Usûlü'l-fikh* (thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân), Mektebetü'l-abîkân, I-IV, Riyad, 1420/1999.
- İbn Nuceym**, Zeynüddîn b. İbrahim (970/1562), *el-Bahru'r-râik şerhu kenzi'd-dekâik*, Dâru'l-ma'rife, I-VII, Beyrut, 1413/1993 (*el-Bahru'r-râik*).
- İbn Rüşd**, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed (ced, 520/1126), *el-Mukaddimât ve'l-mümehtidât* (thk. Muhammed Haccî), Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, I-III, Beyrut, 1408/1988.
- İbn Teymiye**, Takiyyüddîn b. Ahmed Abdülhalîm (728/1327), *Mecmûu fetâvâ*, I-XXXVII, yy, ty.
- İbnü'l-Arabî**, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah, (543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'an* (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ), Dâru'l-fikr, I-IV, Beyrut, 1408/1998.
- İbnü'l-Hümâm**, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdülvâhid (861/1456), *Fethu'l-kadîr*, Dâru'l-fikr, I-X, Beyrut, ty.
- İbnü'l-Murtezâ**, Ahmed b. Yahyâ (840/136), *el-Bahru'z-zehhâr*, Dâru'l-hikmeti'l-Yemâniyye, I-IV+ fihrist, San'a, 1409/1988.
- İbnü'l-Münzir**, (318/930), Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim, *Kitâbu'l-icmâ*, Dâru'l-cinân, Beyrut, 1406/1986.
- İbnü's-Sübki**, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi (771/1369), *Rafu'l-hâcib an Muhtarsı İbni'l-Hâcib* (thk. Ali Muhammed Muavvad- Âdil Ahmed Abdülmevcüd), Âlemü'l-kütüb, I-IV, Beyrut, 1419/1999.

- İcî**, Adudüddîn Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Ahmed (756/1355), *Şerhu Muhtasari'l-müntehâ*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-II, Beyrut, 1403/1983.
- İsnevî**, Cemâlüddîn Ebû Muhammed Abdurrahîm b. Hasen (772/), *et-Temhîd Tahricü'l-fürû' ale'l-usûl* (thk. Muhammed Hasan Heyoto), Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1400/1980 (*et-Temhîd*).
- Kâdizâde**, Şemsüddîn Ahmed b. Bedrüddîn (988/1580), *Netâicü'l-efkâr fi keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr* (Tekmiletü Fethi'l-kadîr), Dâru'l-fikr, Beyrut, ty (*Netâicü'l-efkâr*).
- Kahraman**, Abdullah, *İslâm'da İbadetlerin Değişmezliği*. Akademi Yayınları, İstanbul, 2002 (*İbadetlerin Değişmezliği*).
- Kal'acî**, Muhammed Revvâs-Kuneybî, Hâmid Sâdık, *Mu'cemu lüğati'l-fukahâ*, Dârun-nefâis, Beyrut, 1408/1988.
- Kal'acî**, Muhammed Revvâs, *Mevsûatü fikhî Ömer ibni'l-Hattâb*, Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1409/1989 (*Mevsûatü fikhî Ömer*).
- _____, *Mevsûatü fikhî İbn Abbâs*, I-II, Mekke, ty.
- Karadâvî**, Yusuf, *Fikhu'z-zekât*, Müessesetü'r-risâle, I-II, Beyrut, 1414/1994.
- _____, *Keyfe neteâmelü maa's-sünnet'n-nebeviyye*, el-Mansûra, 1990.
- Karâfî**, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdris (684/1285), *ez-Zahîra* (thk. Muhammed Haccî), Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, I-XIV, Beyrut, 1994.
- Karaman**, Hayreddin, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, İz Yayıncılık, I-III, İstanbul, 2003.
- _____, *İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul, ty.
- _____, "Hac ve kurban", *Gerçek Hayat*, Yıl, 2, 2002, Sy, 69, s. 17.
- _____, "Ayn", *DİA*, IV/257-258.
- Kâsânî**, Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd (587/1191), *Bedâiü'-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-VII, Beyrut, ty (*Bedâi'*).
- Kısakürek**, Necip Fazıl, *Çile*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 1996.
- "Kurban: İbadet Olup Olmadığı, İfa Şekli, Bedelinin Tasadduk Edilmesi"**, T. C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı I, Diyanet İşleri Bşk. Yayınları/615 İlmî Eserler/100, Ankara, 2004.
- Kurtubî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (671/1273), *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, I-XX, Beyrut, 1985.
- Mâverdî**, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (450/1058), *el-Hâvi'l-kebîr* (thk. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdülmevcûd), Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-XVIII+Fihrist, Beyrut, 1414/1994.
- Merdâvî**, Alâuddîn Ebi'l-Hasen Ali b. Süleyman (885/1480), *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (thk. Muhammed Hâmid Fakî), Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, I-XII, Beyrut, ty (*el-İnsâf*).
- Merğînânî**, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr (593/1197), *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, el-Mektebetü'l-İslâmîyye, I-IV, yy, ty (*el-Hidâye*).
- Mevkûfâtî**, Midilli'li Mehmed Efendi (1065/1655), *Şerhu Mültekâ*, Şirket-i sahafiyye-i Osmaniyye Matbaası, İstanbul, 1320.
- Mevsilî**, Ebu'l-Fadl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd (683/1284), *el-ihdiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr* (thk. Züheyr Osman el-Caîd), Dâru'l-Erkâm, I-V, Beyrut, ty (*el-Ihtiyâr*).
- Mevvâk**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusuf (897/1492), *et-Tâc ve'l-iklîl li şerhi Muhtarsı Halîl Hattâb ile birlikte*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-VIII, Beyrut, 1416/1995 (*et-Tâc ve'l-iklîl*).
- Meydânî** (1289/1881), *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, Dersaadet Kitabevi, I-IV, İstanbul, ty (*el-Lübâb*).

- Molla Hüsrev**, Muhammed b. Ferâmuz b. Ali (885/1480), *Dureru'l-hukkâm şerhu Ğureru'l-ahkâm*, Muhammed Esad Matbaası, I-II, İstanbul, 1300 (Durer).
- _____, *Mir'âtü'l-usûl şerhi Mirkâtî'l-vusûl* (İzmîrî şerhiyle birlikte), Bolak, 1258.
- Nesefî**, Ebu'l-Berakât Hâfızuddîn Abdullah b. Ahmed (710/1310), *Keşfu'l-esrâr ale'l-Menâr*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-II, Beyrut, 1406/1986.
- Nevevî**, Ebû Zekerîyya Muhyiddin b. Şeref, (676/1277), *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (nşr. Muhammed Necîb el-Mufîf), Dâru İhyâ'it-türâsi'l-Arabî, I-XXIII, Kahire, 1415/1995 (el-Mecmû').
- Öztürk**, Yaşar Nuri, *İslam Nasıl Yozlaştırıldı*, Yeni Boyut, İstanbul, 2000.
- Ruhaybânî**, Mustafa Suyûtî (1243/1827), *Metâlibu üli'n-nühâ fi şerhi "Ğâyetü'l-muntehâ"*, I-VI, Beyrut, 1415/1994 (Metâlib).
- Rûyânî**, Ebu'l-mehâsin Abdülvâhid b. İsmâil (502/1108), *Bahru'l-mezheb* (thk. Ahmed İzz-İnâye ed-Dımaşkî), Dâru İhyâ'it-türâsi'l-arabî, I-XIV, Beyrut, 1423/2002.
- Sadruşşerîa**, Ubeydullah b. Mes'ûd. b. Mahmûd (747/1346), *et-Tevdîh* (et-Telvîh'le birlikte), Sanayi Matbaası, I-II, İstanbul, 1310.
- San'ânî**, Muhammed b. İsmâil (1182/1768), *Sübülü's-selâm şerhu Bülûĝi'l-merâm*, Dâru İhyâ'it-türâsi'l-Arabî, I-IV, Beyrut, 1960 (Sübülü's-selâm).
- Sehârenfûrî**, Halil Ahmed (1346/1927), *Bezlü'l-mechûd fi halli Ebî Dâvûd*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-XVIII, Beyrut, ty (Bezlü'l-mechûd).
- Sehnûn**, İbn Saîd et-Tennûhî (240/854), *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (nşr. Ahmed Abdüsselâm), Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-VI, Beyrut, 1415/1994.
- Serahsî**, Şemsü'l-eimme Muhammed Ahmed b.Ebû Sehl (483/1091), *Usûlü's-Serahsî* (thk. Ebu'lvefâ el-Efĝânî), Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-II, Beyrut, 1414/1993 (Usûl).
- Suyûtî**, Ebu'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahman b.Ebû Bekir (911/1505), *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Dâru'l-fikr, Beyrut, ty.
- Şevkânî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali (1250/1834), *Neylü'l-evtâr şerhu Münteka'lâhbâr*, Dâru'l-hadîs, I-VIII, Kahire 1413/1993 (Neylü'l-evtâr).
- Şeyhîzâde** (Dâmad), Abdurrahman b. Muhammed (1078/1667), *Mecmau'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*, Dersaadet, I-II, Matbaay-ı Âmire, İstanbul, 1319 (Mecmau'l-enhur).
- Şirbînî**, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed (977/1570), *Muĝni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzi'l-minhâc* (thk. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdulmevcûd), Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-VI, Beyrut, 1415/1994 (Muĝni'l-Muhtâc).
- Şurunbilâlî**, Ebu'l-ihlâs Hasan b. Ammâr b. Ali el-Vefâi el- Mısırî (1069/1659), *Ğunye şerhu Dureru'l-hukkâm* (Durer'le birlikte), Muhammed Esad Matbaası, I-II, İstanbul, 1300 (Ğunye).
- Taftazânî**, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer (792/1390), *et-Telvîh ale't-Tavdîh*, Sanayi Matbaası, I-II, İstanbul, 1310 (et-Telvîh).
- Tehânevî**, Zafer Ahmed el-Osmânî (1394/1974), *İ'lâü's-Sünen* (thk. Muhammed Tâkî Osmânî), İdâratü'l-Kur'an ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, I-XXI + Fihrist, Karaçi, 1415.
- Tehânevî**, Muhammed Ali b. Ali (1158/1745), *Keşşâfu Istilâhâtî'l-fünûn* (thk. Ali Dehrûc-Abdullah Hâlidî-Corc Ziyetî), Metebetü Lübnân, I-II, Beyrut, 1996 (Keşşâf).
- Şinkîtî**, Muhammed eş-Şeybânî b. Muhammed b. Ahmed eş-Şinkîtî el-Moritânî, *Tebyinü'l-Mesâlik şerhu Tedrîbi's-sâlik ilâ Akrabi'l-mesâlik*, Dâru'l-ĝarbi'l-İslâmî, I-IV, Beyrut, 1995.
- Udeh**, Abdulkadir (1954), *et-Teşrü'u'l-cinâi'l-İslâmî*, Müessesetü'r-risâle, I-II, Beyrut, 1415/1994.

- Uleys**, Muhammed b. Ahmed (1299/1882), *Minehu'l-celil şerhu muhtasari Siydî Halil*, Dâru'l-fikr, I-IX, Beyrut, 1409/1989 (*Minehu'l-celil*).
- Varlı**, Mustafa, *Hanefî ve Şafîî Mezhebine Göre İslâm İlimihali*, Dergah Ofset, İstanbul, 2005.
- Wensinck**, A.J. (1358/1939), *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, I-VIII, Brill Matbaası, Leiden, 1936-1969.
- Yavuz**, Yunus Vehbi, *İslamda Zekat Müessesesi*, Otağ Yayınları, İstanbul, 1975.
- Yazır**, Elmalılı Muhammed Hamdi (1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Yayınları, I-IX, İstanbul, 1971.
- _____, *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstilahları Kamusu*, Eser Neşriyat, I-V, İstanbul, 1997 (*Fıkıh İstilahları Kamusu*).
- Zerkâ**, Mustafa Ahmed, *el-Medhalü'l-fıkhıyyü'l-âmm el-Fıkhü'l-İslâmî fi sevbihî'l-cedîd*, Dâru'l-fikr, I-III, Dimaşk, 1968 (*el-Medhal*).
- Zeydân**, Abdülkerîm, *el-Mufassal fi ahkâmî'l-mer'e ve'l-beyti'l-müslim fi ş-Şerâti'l-İslâmiyye*, Müessesetü'r-risâle, I-X + Fihrist, Beyrut, 1415/1994 (*el-Mufassal*).
- _____, *el-Vecîz fi Usûli'l-fıkh*, Müessesetü'r-risâle, Bağdat, 1407/1987 (*el-Vecîz*).
- Zeyleî**, Fahrüddîn Osman b. Ali (743/1343), *Teb'yînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, el-Matbaatül-Kübrâ el-Emîriyye, Bulak, 1315 (*Teb'yînü'l-hakâik*).
- Zeyleî**, Abdullah b. Yûsuf (762/1360), *Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye*, Dâru'l-hadîs, I-VII, Kâhire, 1415/1995 (*Nasbu'r-râye*).
- Zuhaylî**, Vehbe, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletühû*, Dâru'l-fikr, I-IX, Dimaşk, 1989.